

**GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL**
ISSN No. 2394-8426
With International Impact Factor 2.254

Published by

Special issue

साहित्य गुजन

-: Guest Editor :-

Dr.Meenakshee Vitthalrao Darne
Associate Professor, H.O.D Marathi Dept.,
Shri ShankarraoBezalwar Arts & Commerce College,
Aheri Dist. Gadchiroli

Available At-
<http://gurukuljournal.com/>

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal

(ISSN 2394-8426) with Impact Factor 2.254

Calling Papers

Online Journal
Indexed Journal
Quarterly Journal
Open Access Journal
Peer Reviewed Journal

Student/ Scholar/ Researcher/ Scientist,

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ - ISSN: 2394-8426) is an Academic Online 'Open to Use' Peer Reviewed International Journal. GIMRJ is peer reviewed online journal with a key objective to provide the academic, social and industrial community a medium for presenting original cutting edge research papers or work and opens to the world.

Tentative Schedule

Receiving Papers for	Volume – 6 Issue -1	Volume – 6 Issue -2	Volume – 6 Issue -3	Volume – 6 Issue -4
Paper Submission Deadline	12 th March, 2016	12 th June, 2016	12 th Sept., 2016	12 th Dec., 2016
Date of Publication	2 nd April, 2016	2 nd July, 2016	2 nd Oct., 2016	2 nd Jan., 2017

Publication Charges - Please pay your publication charges & send scan copy of payment sleep.

One Author – INR 1000 (SAARC Countries) and USD 100 (Others Countries)

Two Authors – INR 1600 (SAARC Countries) and USD 160 (Others Countries)

For more details : <http://gurukuljournal.com/>

Online paper submission facility is available to submission page.

Or submit your paper by mail – info@gurukuljournal.com, mohan.gitte@gmail.com

GIMRJ is also inviting proposals for Special Issue (SI) from potential Faculty Members

Please refer following instructions/ responsibilities,

- 1) Guest Editor is responsible person.
- 2) As the Lead Guest Editor, you need to -
- 1) Promote your Special Issue and invite authors to submit manuscripts with copy right form.
- 2) Make decisions on the acceptance or rejection of manuscripts.
- 3) Cross-check the manuscripts and ensure their quality.
- 4) Have to communicate in your group regarding this SI by either email or any other way.
- 5) You have to collect minimum 10 research papers. Those should be able to pay our publication charges.

Benefits:

As the Lead Guest Editor, you can

- 1) Publish Own Idea's in your Special Issue.
- 2) Get extra rewards based on the number of papers in your SI (May promote to permanent member in editorial Team)
- 3) Receive the Certificate of Honor and a Letter of Thanks when the SI is finished.
- 4) Receive the Certificate of Publication in each participated authors when the Special Issue is finished.
- 5) Your brief bio-data with your photo (Maximum 5 pages) will be published along with your Special Issue.
- 6) Publish 1 paper of Guest Editor for FREE in your SI.

Publication Charges - Please pay your publication charges & send scan copy of payment sleep.

One Author – INR 600 (Saarc Countries) and USD 40 (Others Countries)

Two Authors – INR 1100 (Saarc Countries) and USD 60 (Others Countries)

Managing Editor

Dr. Prakash N. Somalkar
Principal, Gurukul College, Nanda,
Tah. Korpana, Dist. Chandrapur.
Mo.9422137816

Chief Editor

Mr Mohan Hanumantrao Gitte
At. Dattapur, Post. Ghatnandur,
Tah. Ambajogai, Dist. Beed.
Mo. 9273759904

Email Us

info@gurukuljournal.com,
help@gurukuljournal.com,
mohan.gitte@gmail.com

Scan
This
QR
Code

Our Web Portal: <http://gurukuljournal.com/>

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal

(ISSN 2394-8426) with Impact Factor 2.254

Calling Papers

Online Journal
Indexed Journal
Quarterly Journal
Open Access Journal
Peer Reviewed Journal

Student/ Scholar/ Researcher/ Scientist,

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ - ISSN: 2394-8426) is an Academic Online 'Open to Use' Peer Reviewed International Journal. GIMRJ is peer reviewed online journal with a key objective to provide the academic, social and industrial community a medium for presenting original cutting edge research papers or work and opens to the world.

Tentative Schedule

Receiving Papers for	Volume – 6 Issue -1	Volume – 6 Issue -2	Volume – 6 Issue -3	Volume – 6 Issue -4
Paper Submission Deadline	12 th March, 2016	12 th June, 2016	12 th Sept., 2016	12 th Dec., 2016
Date of Publication	2 nd April, 2016	2 nd July, 2016	2 nd Oct., 2016	2 nd Jan., 2017

Publication Charges - Please pay your publication charges & send scan copy of payment sleep.

One Author – INR 1000 (SAARC Countries) and USD 100 (Others Countries)

Two Authors – INR 1600 (SAARC Countries) and USD 160 (Others Countries)

For more details : <http://gurukuljournal.com/>

Online paper submission facility is available to submission page.

Or submit your paper by mail – info@gurukuljournal.com, mohan.gitte@gmail.com

GIMRJ is also inviting proposals for Special Issue (SI) from potential Faculty Members

Please refer following instructions/ responsibilities,

- 1) Guest Editor is responsible person.
- 2) As the Lead Guest Editor, you need to -
- 3) Promote your Special Issue and invite authors to submit manuscripts with copy right form.
- 4) Make decisions on the acceptance or rejection of manuscripts.
- 5) Cross-check the manuscripts and ensure their quality.
- 6) Have to communicate in your group regarding this SI by either email or any other way.
- 7) You have to collect minimum 10 research papers. Those should be able to pay our publication charges.

Benefits:

As the Lead Guest Editor, you can

- 1) Publish Own Idea's in your Special Issue
- 2) Get extra rewards based on the number of papers in your SI (May promote to permanent member in editorial Team)
- 3) Receive the Certificate of Honor and a Letter of Thanks when the SI is finished.
- 4) Receive the Certificate of Publication in each participated authors when the Special Issue is finished.
- 5) Your brief bio-data with your photo (Maximum 5 pages) will be published along with your Special Issue.
- 6) Publish 1 paper of Guest Editor for FREE in your SI.

Publication Charges - Please pay your publication charges & send scan copy of payment sleep.

One Author – INR 600 (Saarc Countries) and USD 40 (Others Countries)

Two Authors – INR 1100 (Saarc Countries) and USD 60 (Others Countries)

Managing Editor

Dr. Prakash N. Somalkar
Principal, Gurukul College, Nanda,
Tah. Korpana, Dist. Chandrapur.
Mo.9422137816

Chief Editor

Mr Mohan Hanumantrao Gitte
At. Dattapur, Post. Ghatnandur,
Tah. Ambajogai, Dist. Beed.
Mo. 9273759904

Email Us

info@gurukuljournal.com,
help@gurukuljournal.com,
mohan.gitte@gmail.com

Our Web Portal: <http://gurukuljournal.com/>

**GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH
JOURNAL**

**ISSN No. 2394-8426
International Impact Factor 2.254**

Chief Editor
Mr. Mohan Hanumantrao Gitte
At. Dattapur, Post. Ghatnandur, Tah. Ambajogai, Dist. Beed. Pin - 431519
Website
http://gurukuljournal.com/
Email us
info@gurukuljournal.com mohan.gitte@gmail.com
Contact us
+91 92 73 75 9904

Index

Paper No.	Title	Author	Page No.
I	<u>अतिथी संपादक— प्रा. डॉ. मीनाक्षी दरणे यांचा Bio-data</u>		I-V
1	स्त्रीवाद – एक सामाजिक चळवळ	प्रा.डॉ.मीनाक्षी दरणे	1-3
2	मराठी आदिवासी कवयित्रीच्या काव्याचे स्वरूप	प्रा.डॉ.राजकुमार रघुनाथ मुसणे	4-10
3	राष्ट्रसंतांचा साहित्यधर्म	प्रा. डॉ. कृष्णा राऊत	11-15
4	नभोवाणीवरील बातमीपत्र : एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. गजानन द. जंगमवार	16-18
5	उजळावया आलो वाटा। खरा खोटा निवाढा।: संत तुकाराम	डॉ. सुदर्शन दिवसे	19-22
6	सावित्रीबाईच्या काव्यातील बुध्दीप्रामाण्यवाद	प्रेमा चोपडे—लेकुरवाळे	23-26
7	महानुभाव पंथ : तत्त्वज्ञान, वाङ्मय आणि कार्य	डॉ. सौ. वीरा मांडवकर	27-30
8	डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांची झाडीबोलीतील कविता	नरेंद्र तुकडोजी आरेकर	31-37
9	गडचिरोली जिल्ह्यातील गोंड, माडिया या आदिवासी जमातीतील लोकगीते : स्वरूपमीमांसा	डॉ. विजय रैवतकर	38-41
10	राष्ट्रसंत तूकडोजी महाराजाच्या ग्रामगीतेतील ‘जिवन—शिक्षण’ एक दृष्टीकोण	प्रा. धनराज डी. मुरकुटे	42-45

**साहित्य गुंजन
वैयक्तिक परिचय**

- नांव :— प्रा.डॉ.मीनाक्षी विठ्ठलराव दरणे
पदनाम :— सहयोगी प्राध्यापक
विभाग :— मराठी विभाग प्रमुख श्री.शंकरराव बेझलवार कला.वाणिज्य महाविद्यालय अहेरी जि.गडचिरोली
पत्ता :— द्वारा अशोक वेरूळकर टेलीफोन टॉवर जवळ रामपूर रोड,अहेरी जि.गडचिरोली
जन्म तारिख :— ३०.१२.१९६०
लिंग :— स्त्री
जात :— कुणबी (इतर मागास वर्ग) ओ.बी.सी
ईमेल :— mavdarne@gmail.com (मो.नं ९४२३६६९९३१)
दुर्घटनी क्र. :— ०७१३३, २७२१६१
रुजु झाल्याची तारिख :— ७/७/१९९६
शैक्षणिक पात्रता :— एम.ए.एम.फिल मराठी पीएच.डी.
रा.तु.म.विद्यापीठ नागपूर
अनुभव :— श्री.शंकरराव बेझलवार कला—वाणिज्य महाविद्यालय अहेरी येथे सन १९८९ पासुन वरिष्ठ महाविद्यालय मराठी व मराठी वाडःमय विषय शिकवित आहे. व स्नातकोत्तर विभाग २२ वर्षपासून
इतर :—
१) राष्ट्रीय सेवा योजना — सह.कार्यक्रम अधिकारी १० वर्ष
२) राष्ट्रीय सेवा योजना — कार्यक्रम अधिकारी १५ वर्ष
३) राष्ट्रीय सेवा योजना — 'पुरस्कार सन २००७—०८ रा.तु.म. विद्यापीठ नागपूर
४) राष्ट्रीय सेवा योजना पुरस्कार सन २०१४.१५ गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली
५) राष्ट्रीय सेवा योजना उद्बोधन वर्ग—टाटा इन्स्टीयुट मुंबई
६) राष्ट्रीय सेवा योजना उजळणी वर्ग टाटा इन्स्टीयुट मुंबई
७) विभागीय अधिकारी राष्ट्रीय सेवा योजना रा.तु.म. विद्यापीठ नागपूर २००८—०९
८) रा.से.यो.हायरटेक्नॉलॉजी आणि एज्युकेशन डिपार्टमेंट महाराष्ट्र शासन मराठवाडा विद्यापिठ औरंगाबाद 'उत्कर्ष' गोडवाना विद्यापिठ संघप्रमुख दि. २० ते २२ जाने २०१५
९) रा.से.यो.आळ्हान' शिबीर नागपूर आपात्कालीन व्यवस्थापन शिबीर गोडवाना विद्यापिठ संघप्रमुख दि.८ मे. १७ जाने २०१४ नागपूर
१०) रा.से.यो.गांधी नॅशनल इंस्टीट्युट ऑफ युथ डिपार्टमेंट पार्टीसीपीटेड इंन ट्रेनीग प्रोग्राम दि.२१/१/२०१३ ते ८/१/२०१३ नागपूर
११) रा.से.यो.राजीव गांधी नॅशनल इंस्टीट्युट ऑफ युथ डिपार्टमेंट पार्टीसीपीटेड इंन ट्रेनीग प्रोग्राम दि.२१/१/२०१३ ते ८/१/२०१३ नागपूर
१२) विभागीय अधिकारी रा.से.यो.गोंडवाना विद्यापिठ गडचिरोली २०१४—१५ १५.१६
१३) आजीवन सभासद विर्दर्भ साहित्य संघ नागपूर
१४) आजीवन सभासद मराठी प्राध्यापक परिषद
१५) आजीवन सभासद नुटा नागपूर विद्यापिठ (NVTA)

- १६) आजीवन सभासद शिक्षण मंच नागपूर
१७) आजीवन सभासद अभ्यास मंडळ गोंडवाना विद्यापिठ गडचिरोली.
१८) आजीवन सभासद अखील कुणबी समाज मंडळ अहेरी जि.गडचिरोली
१९) सभासद एल.एम.सी.कमेटी शंकरराव बेझलवार महाविद्यालय अहेरी
२०) वनवासी कल्याण आश्रम अहेरी (समाज कार्य)
२१) उजळणी उद्बोधन वर्ग मराठी रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठ नागपूर
२२) परीक्षा सह केंद्राधिकारी रा.तु.म.विद्यापीठ नागपूर ८वर्षे
२३) परीक्षा सह केंद्राधिकारी गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली
२०) आजीवन सभासद विश्वशांति मल्टीपरपज सोसायटी
नागपूर (आतंरराष्ट्रीय) २७/१२/२०१५
२४) आजीवन सभासद विद्यापीठ वुमन असोसियेशन नागपूर (NVTA) १८.३.२०१६
२५) आजीवन सभासद अभिनव साहित्य संकृती मंडळ अहेरी जि.गडचिरोली १३.३.२०१६
२६) सकाळ तनिष्का व्यासपीठ गटप्रमुख (समाजिक कार्य)
२७) आकाशवाणी चंद्रपूर (कथा निवेदन) ४ कथा
मराठी प्राध्यापक परिषद
१) शिवाजी महाविद्यालय गडचिरोली
मराठी प्राध्यापक परिषद २६,२६फरवरी १९९९
२) गोविंदराव वारजुरकर महाविद्यालय नागभिड जि.चंद्रपूर
३) आर.एस.बिडकर महाविद्यालय हिंगंघाट (निबंध वाचन)
४) कमला नेहरू महाविद्यालय नागपूर राज्य स्तरिय मराठी प्राध्यापक परिषद दि.
२७/९/२००३
विषय:— लोकशाहीचे मूल्ये आणि आजचे मराठी साहित्य
५) सरदार पटेल महाविद्यालय चंद्रपूर दि.२४,२५ नोव्हे.२०१० मराठी प्राध्यापक परिषद
६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय चंद्रपूर मराठी प्राध्यापक परिषद १५,१६ जाने २०१०
७) सी.पी.अॅन्ड बेरार कॉलेज नागपूर मराठी प्राध्यापक परिषद ४/४/ फरवरी २०१११
८) यशवंत महाविद्यालय वर्धा:
विषय संत साहित्याची अपरीहार्यता दि.१८,१९ जाने २०१३
९) कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय रा.तु.म.मराठी प्राध्यापक परिषद १७,१८, जुन
२०१४
१०) पुरोषोत्तम थुटे महाविद्यालय नागपूर मराठी प्राध्यापक परिषद ३१ जाने २०१४
११) समाजशास्त्र विभाग रा.तु.म.विद्यापिठ इंटर डिसीलीनरी आंतर राष्ट्रीय परिषद ५,६/२०१४
१२) केवलराम हरडे महाविद्यालय चामोर्शी गोंडवाना विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद १७,१८
फरवरी २०१६ (सुन्न संचालन)
१३) दुसरी आंतरराष्ट्रीय परिषद श्रीलंका सायन्स अॅन्ड टेक्नॉलजी फॉर सोसायटी आय.सी.
एस.टी.एस. २०१५ मे १६,२०,२१,२०१५

चर्चासत्र

- १) स्नातकोत्तर मराठी विभाग रा.सु.म.विद्यापिठ नागपुर दि.२३ मार्च २००९
विषय दलित ग्रामीण साहित्य समीक्षा
- २) घनवेट कॉलेज दि.१०.९.२००४
विषय:— साठोत्तरी मराठी साहित्य आणि समकालीन वास्तव
- ३) विज्ञाणी माहिला महाविद्यालय नागपूर दि.१६/९/२००६
- ४) उमाटे कॉलेज नागपूर दि.७ जाने २००७
विषय:— मराठी साहित्य आणि स्त्रीवाद
- ५) उमरेड कॉलेज दि.२०/११/२००८ (निबंध वाचन)
विषय:— साठोत्तर मराठी कथेतील ग्रामीण जीवन
- ६) गोंविदराव वारजुरकर महाविद्यालय नागभिड जि.चंद्रपुर दि.२९,३०डिसे २००८
- ७) शिवप्रसाद सदानंद जयस्वाल कॉलेज अर्जुनी मोरगांव दि.२२ जाने २००८
विषय:— ‘चंदनवाडी’‘रथयात्रा’
- ८) एफ.ई.एस.गर्लास कॉलेज चंद्रपूर दि.४ जाने २०१५
विषय:— कांती ज्योती सावित्रीबाई फुले याचे सामाजिक व वाडःमयीन कार्य
- ९) स्नातकोत्तर मराठी विभाग रा.तु.म.नागपूर
विषय:— हिन्दुच्या निमित्ताने दि.२७/१०/२०१०
- १०) काला वाणिज्य महाविद्यालय कोराडी २४/जुन/२०१२
विषय:— ‘मराठीतील साहित्य कृतीची प्रकाशनतरे’
- ११) सरदार पटेल महाविद्यालय चंद्रपूर दि.३०/३/२०१२
विषय:— भारतील आदिवासीच्या बोलीभाषा आणि त्यांचे साहित्य
- १२) हिसलाप कॉलेज नागपूर दि.१५ फरवरी २०१४
विषय:— जाहिरात क्षेत्रात मराठीच्या संधी
- १३) कर्मवीर महाविद्यालय मुल जि.चंद्रपूर ९ जाने २०१४
विषय:— मराठी साहित्यातील आदिवासी साहित्याचे योगदान
- १४) राजस्थान विद्यापिठ जयपूर १३,१४,/२०१४ राष्ट्रीय चर्चा सत्र
विषय:— उच्च शिक्षामे नियामक मंडळ
- १५) महिला महाविद्यालय नंदनवन नागपुर रा.तु.म.वि.नागपुर राष्ट्रीय चर्चा सत्र दि.२९/१२/२०१४
विषय:— श्रीधर बळवंत टिक्क यांचे वाडःमयीन सामाजीक कर्तृत्व
वर्क शॉप (कार्यशाळा)
- १) अँकेडमीक स्टॉफ कॉलेज रा.तु.म.वि.नागपुर कॅपसिटी बिर्डींग ऑफ वुमेन मॅनेजर्स इन हायर एज्युकेशन दि.११ त १४ जाने २०११
- २) संताजी महाविद्यालय नागपूर ऑर्गनायझेशन प्रोग्रॅम फॅकल्टी ऑफ आर्ट दि.१२आक्टो २००३

- ३) राज्यस्तरीय स्त्री साहित्य सम्मेलन चंद्रपूरदि. २०ते२४ एप्रिल २०१५
- ४) गोविंदगव मुनघाटे कॉलेज कुरखेडा. (कार्यशाळा) ३०/१०/२०१४
- ५) ८० वे अखील भारतीय मराठी साहित्य संम्मेलन नागपूर २ ते ४/२००७/फरवरी
- ६) ८५ वे अखील भारतीय मराठी साहित्य संम्मेलन चंद्रपूर ३,४,५फरवरी २०१२
- ७) डॉ. आंबेडकर कॉलेज ब्रह्मपुरी गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली दि १९ जुलै २०१२

शार्ट टर्म कोर्स

- ८) पंजाब विद्यापीठ पटियाला यु.जी.सी. स्पॉसर पोलीटिकल 'इकॉनॉमी ऑफ डेव्हलपमेंट' दि. १६/०६/ ते २३/०६/२०१४.

रिसर्चपेपर (शोध निबंध)

- १) संत साहित्यातील सामाजिकता गुरुकुल इंटरनॅशनल मल्टीडिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल १५५ एन नं. २३४४-८४२६ जुन २०१५.
- २) आकाशवाणी माध्यमातील मराठीकरीता व्यवसायीक संधी (GIMRJ) दिनांक २७/९/२०१५
- ३) मराठी विज्ञान साहित्य (GIMRJ)
- ४) जाहिरात क्षेत्रातील मराठीच्या संधी (GIMRJ)
- ५) गीतकार शांताशळके—स्वरूप आणि समीक्षा (GIMRJ)
- ६) शांता शळके यांचे ललितसाहित्य व मूल्यमापन सनराईस मल्टीडिसप्लीनरी रिसर्च जर्नल दि २०१२
- ७) कला वाणिज्य महाविद्यालय कोराडी दि १७,१८ जाने २०१४ विषय ग्रामीण कथा.
- ८) रा.से.यो.एफ.ई.एस.गर्ल्स कॉलेज ट्रेनींग प्रोग्राम दि.१८ फरवरीते २१ फरवरी २०१५
- ९) समुद्रपूर कॉलेज जि. वर्धा विषय —आदिवासींच्या लोकसाहित्यातील लोकजीवन आणि आधुनिकता
- १०) जवाहरलाल महाविद्यालय वाडी नागपूर ७/८/२०१५ विषय अशृंची झाली फूले
- ११) समर्थ महाविद्यालय लाखणी जि. भंडारा १० जुन २०१० विषय — संत ज्ञानेश्वरांचे समग्र वाऽऽमय
- १२) दुसरी आंतरराष्ट्रीय परिषद श्रीलंका दि. १९,२०,२१ मे २०१५ विषय —ग्रामीण साहित्य चळवळ
- १३) लेख — 'सुरेश भटांची राष्ट्रीय कविता' गौरवग्रंथ दि १४/३/२०१६
- १४) लेख — अश्वरवैर्दमी शांता शळके यांचे ललितसाहित्य आय एस बी न ९७८-८-१-९२५९४५-५-२
- १५) लेख —अमृत कनकोवळे 'डॉ राम गोविंद आर्वांकर लाखणी

लेख —पुरस्कोत्तम थुटे कॉलेज नागपूर ‘मराठीसाहित्य आणि इतर ज्ञान शाखा अनुबंध
दि. ३१ जाने ९७

१६) लेख —चंदनवाडील स्त्री पात्रे दि २००८

पुरस्कार प्राप्तकथा (अक्षरवैद्यर्भीय मासिक)

- १) ‘इथे थांबल मृत्यु प्रथम पुरस्कार दि. २/१०/२००१
- २) बळीराजाचा बळी
- ३) ढगाळलेले आभाळ
- ४) शांता शळके यांचे ललितसाहित्य — अक्षरवैद्यर्भी मासिक पेज नं. ३९

लेख प्रथम पुरस्कार

समीक्षालेख

- १) श्री. आ.य.पवार ‘उन पाउस’ काव्यसंग्रह
- २) श्री. प्रा. डि. एस. पाटील ‘प्रीतसुधा’ काव्यसंग्रह
- ३) डॉ. संजय पोहरकर ‘गुजारव’ व ‘धरणीकंप’ काव्यसंग्रह

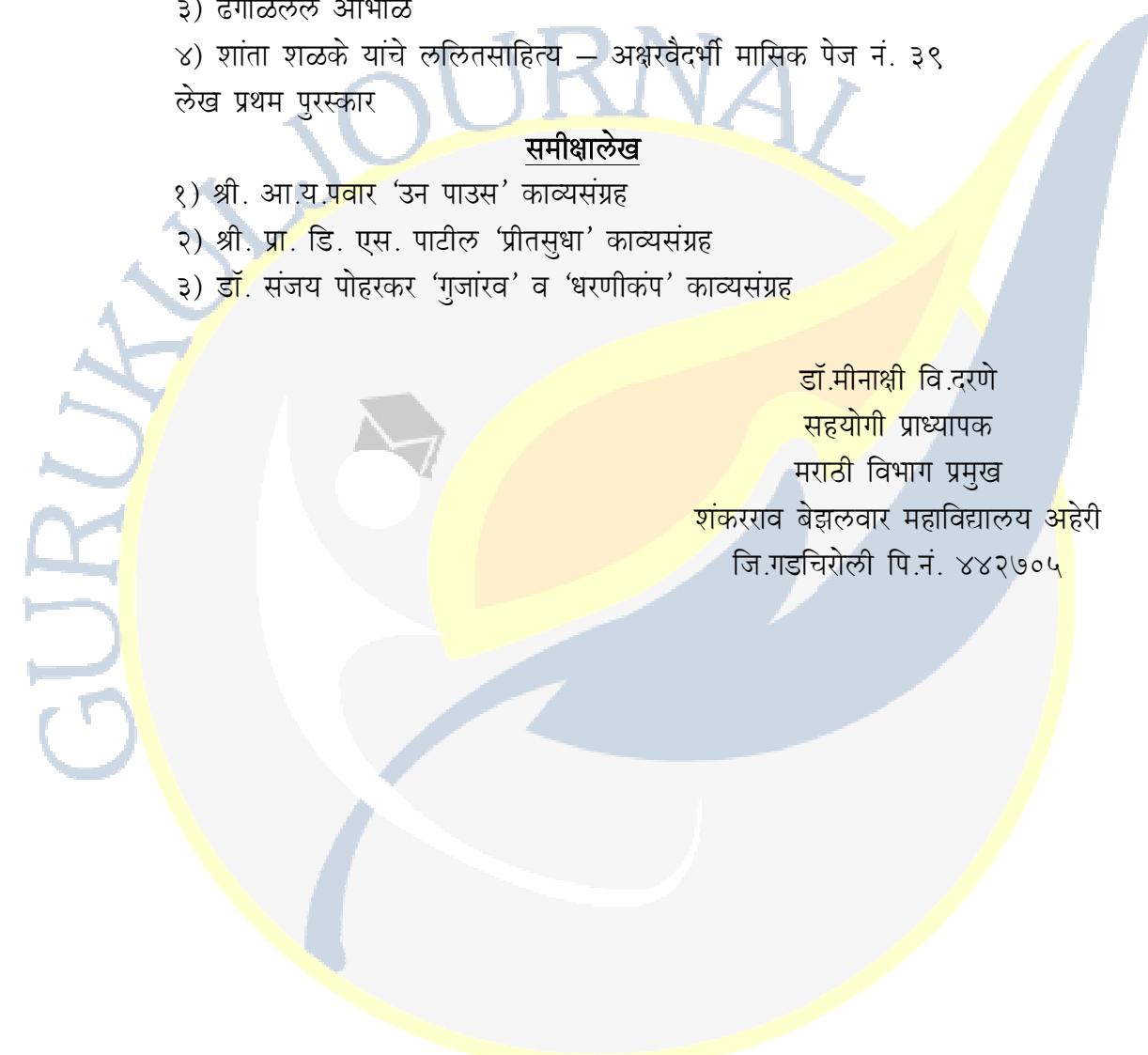
डॉ.मीनाक्षी वि.दरणे

सहयोगी प्राध्यापक

मराठी विभाग प्रमुख

शंकरराव बेझलवार महाविद्यालय अहेरी

जि.गडचिरोली पि.नं. ४४२७०५

स्त्रीवाद — एक सामाजिक चळवळ

प्रा.डॉ.मीनाक्षी दरणे

एस.बी.कॉलेज अहेरी.

सांगंश :— स्त्रीवादी चळवळ ही मानवतावादी चळवळ आहे. स्त्रीवाद ही एक परिवर्तनवादी आणि राजकीय विचारप्रणाली आहे. स्त्रियांचे प्रश्न फक्त स्त्रियांचे नाहीत तर समाजाच्या प्रश्नांशी ते निगडीत आहेत. ज्याप्रमाणे पाण्याविना जीवन शक्य नाही त्याप्रमाणे स्त्रीविना समाजाची कल्पना करणे शक्य नाही. स्त्रियांचे सगळे प्रश्न समाजाशी गुंतले गेले असल्यामुळे आणि समाजव्यवस्था पुरुषप्रधान असल्यामुळे स्त्रीवादाला सामाजिक, सांस्कृतीक आणि राजकीय परिस्थितीचे विश्लेषण करावे लागते. स्त्री ही मानवी विश्वाची केंद्रबिंदू असून जीवनाच्या प्रत्येक अवस्थेत ती वेगवेगळी भूमीका बजावत असते. स्त्रीवादी चळवळीचा संबंध फक्त स्त्रियांशी नाही तर स्त्रियांच्या मानवी अधिकारांचे रक्षण या चळवळीद्वारे व्हावे यासाठी स्त्रीवाद पुढे आला. विज्ञानाचा उदय आणि शिक्षणामुळे मिळालेला आत्मविश्वास यामुळे आपल्या दुर्बल व पराधीन आयुष्याची तिळा जाणीव झाली अणि समानतेचे वारे वाहू लागले. इथून स्त्रीवादी चळवळ सुरु झाली. स्त्रीवादी चळवळीचे अनेकजण वेगवेगळे अर्थ काढतात. कुणी म्हणतात पुरुषांच्या विरोधात चर्चा करण्याचे ठिकाण किंवा स्त्रीवाद म्हणजे पुरुषांपासून फारकत घेवून स्वतःचा पक्ष तयार करणे पण स्त्रीवाद म्हणजे असे काहीही नसून अशिवनी घोंगडे म्हणतात त्याप्रमाणे “संस्कृतीच्या हजारो वर्षांच्या इतिहासाचे बाईचे मानवण नाकारून तिळा जी पशुतुल्य अवस्था प्राप्त करून दिली त्यातून बाहेर पडून आपले हक्क प्रस्थापित करून घेण्यासाठी निर्माण केलेले हे व्यासपीठ आहे.” ज्यावेळी स्त्री ही खुलेपणाने श्वास घेवून पुरुषांतके स्वतंत्र जीवन जगू लागले त्यावेळी स्त्रीवादाची गरज भासणार नाही.

बीजशब्द :— सामाजिक सुधारणा, स्त्रीमुक्ती, स्त्रीयांची प्रगती, स्त्रीवाद

परिचय :— पाश्चात्य देशात १८ व्या शतकापासून स्त्रीवादी चळवळ सुरु झाली १९६० नंतर मात्र या चळवळीला मानवतावादाचे भान येवू लागले. १९७५ हे वर्ष युनोने स्त्री-दशक म्हणून जाहिर केले. त्यानिमित्ताने संपूर्ण जगात स्त्रीप्रश्नावर विचार मंथन सुरु झाले. जगभरातील स्त्रियांचे आत्मभान जागृत झाले. १९७५ नंतर भारतातही स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानाचा शोध सुरु झाला. स्त्रीवादी चळवळ ही पाश्चात्य आधुनिक वादाच्या प्रभावातून सुरु झालेली आहे. जगातल्या भारतीय स्त्रीवादी चळवळीचा एक वेगळा असा इतिहास आहे. त्या देशातील धर्म, संस्कृती, राजकीय, समाजकारणात असलेल्या विविधतेमुळे इतरदेशापेक्षा भारतीय स्त्रीप्रश्नांमुळे फरक पडलेला दिसतो. त्यामुळे भारतीय स्त्रीवादी मांडणी करतांना भारतीय सामाजिक परिस्थितीचा विचार करतांना धर्म, संस्कृती, वर्ण, वर्ग, जात या सर्व संकल्पनांचा विचार करावा लागतो. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर स्त्रीपुरुष समानता कायद्याने मान्य झाली पण प्रत्यक्षात ते अधिकार स्त्रिला मिळाले नाही. कारण स्त्रियांच्या प्रश्नांची गुंतागुंत वाढत गेली. भारतात निर्माण झालेल्या स्त्रीवादी चळवळीचे प्रणेते सावित्रीबाई फुले आणि महात्मा फुले होय. त्यांनी स्त्रियांचे प्रश्न केवळ कागदावर न मांडता प्रत्यक्ष कार्याची मुहूर्तमेड रोवली. ब्राह्मण स्त्रियांपासून दलित उपेक्षित स्त्रियांपर्यंत सर्वासाठी शाळा सुरु करून यासर्व स्त्रियांमध्ये मानवी अधिकाराविषयी जाणीव जागृती निर्माण केली. गोपाळ गणेश आगरकरांनी देखील स्त्रियांच्या मानवी अधिकाराचा पुरस्कार केला. यानंतर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय स्त्रियांच्या परिस्थितीचा अभ्यास करून स्त्री हक्क कायदेशिर जाहीरनामा हिंदू कोड बिलाद्वारे निर्माण केला. त्यानंतर १९२० ते १९४५ या काळात महात्मा गांधीची भूमीका भारतीय राजकारणात महत्वपुर्ण ठरली आपल्या अहिसांत्मक राजकीय चळवळीत त्यांनी स्त्रियांना सहभागी करून घेतले. मध्यली २० ते २५ वर्ष ही चळवळ थंडबस्त्यात असल्याचे जाणवते.

शोध :— १९७५ नंतर स्त्रीचळवळ गतिशिल झाली युनोने १९७५ ते १९८५ हे दशक स्त्रीदशक म्हणून जाहीर केले. त्यावेळी स्त्रियांवरील अन्याय अत्याचाराची दाहकता या काळात तीव्रतेने लक्षात आली. त्यातूनच भारतीय स्त्रीवाद पुढे आला. स्त्रियांनी

आर्थिक आणि सामाजिक शोषणाविरुद्ध स्त्री संघटनांनी आवाज उठवला. अनेक स्वयंसेवी स्त्रीसंघटना याकाळात निर्माण झाली. हुंडाबळी विरोधी आंदोलने झाली. प्रत्येक कालखंडात स्त्रियांच्या वेगवेगळ्या पद्धतीने बळी घेतला गेला. कधी विधवाविवाह बंदी, कधी सतीप्रथा, कधी स्त्रीभृणहत्या हरत—हेने स्त्री समाजाची शिकार ठरली. २०११ च्या जनगणनेने स्पष्ट केले की, दर हजारी पुरुषांमधे ७१ स्त्रिया कमी आहेत. स्त्रीची मानसिक प्रतिष्ठा वाढली तरच स्त्रीभृणहत्येचा प्रश्न मिटू शकतो. स्त्रीवादी संघटना आजही हयाच प्रश्नाभोवती फिरत आहे. मानवतावादापर्यंत त्या पोहचतच नाही. हुंडाबळी, स्त्रीभृणहत्या, बलात्कार, धार्मिक अत्याचार, जातीय अत्याचार अशा अनेक प्रश्नांचा गुंता सोडवण्यात स्त्रीवादी चळवळ गुंतली आहे. अजुनही स्त्री स्वतःच्या अस्तीत्वासाठीच लढत आहे.

कुटुंबव्यवस्था, लग्नव्यवस्था या सामाजिक संस्थामुळे स्त्रियांवर पुरुषांचा मालकी हक्क प्रस्थापित झाला. लग्नानंतर आपल्या भावना मारून जागणे हे भारतीय स्त्रियांचे ध्येय बनले. १९७५ साली मेक्सिको येथे जागतीक महिला परिषद भरली. १९८० मध्ये कोपेनहेग येथे दुसरी जागतिक महिला परिषद भरली. १९८५ मध्ये तिसरी जागतीक महिला परिषद भरली. १९९५ मध्ये चीन येथे चवच्या जागतीक महिला परिषदेचे आयोजन करण्यात आले. विविध धर्म, जात, वंश, वर्ग तसेच वेगवेगळ्या संस्कृतीतून आलेल्या स्त्रिया परिषदेत सहभागी झाल्या. उच्चवर्गीय स्त्रियांपासून वेश्याव्यवसाय करणा—या स्त्रियापर्यंत स्त्रीयांचे नेमके प्रश्न काय यावर व्यापक चर्चा झाली. त्यातून स्त्रिला आपल्या अस्मितेचे भान झाले. १९७५ नंतर भारतात स्त्रीवादी संघटनांनी स्त्रियांच्या जाणीव जागृतीसाठी प्रयत्न केले.

स्त्रीवादी ही मानवमुक्ती अभिव्यक्ती ठरणारी संकल्पना आहे. जगातल्या सगळ्याच स्त्रियांची वेदना जरी सारखी असली तरी आंतरराष्ट्रीय दशकाच्या निमित्ताने स्त्रियांच्या वास्तव प्रश्नाचे भान स्त्रीमुक्ती संघटनांना आले. जागतीकीकरणामुळे स्त्री ही एक भोगवस्तू आहे हे भांडवलशाही व्यवस्थेतून दाखवून देण्यात येवू लागले. प्रसार माध्यमांनी याचे भांडवल केले. समाजमनावर प्रसारमाध्यमांचा खुप पगडा असतो. स्वतः आर्थिकदृष्ट्या सबल होवू पाहणारी स्त्री घराबाहेर पडू लागली. पण बाहेरच्या अन्याय अत्याचाराची बळी ठरली. जागतिकीकरणामुळे पैसा, पद प्रतिष्ठा यांची स्पर्धा सुरु झाली. पितृसत्ताक राजकारणाने स्त्रीला मुख्यप्रवाहापासुन जाणिवपुर्वक अलग ठेवले. हे इतिहासा वरून लक्ष्यात येते. स्त्री ही बौद्धीक व शारीरीकदृष्ट्या कमजोर असून तिच्या रक्षणासाठी पुरुषाच्या स्वामित्वाची तिला गरज आहे. व या संरक्षणपोटी तिला गबवून घेण्याचा व तिच्याकडून शरीरसुख वसूल करून घेण्याचा पुरुषी हक्क आहे. या भावनेतून स्त्रीवर मालकी हक्काची कल्पना उदयाला आली. स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून पुरुष व स्त्री हे दोन्हीही घराचे व समाजाचे सारखेच नागरीक असल्याने स्त्रिच्या दुर्योगाला आव्हान देवून तिल तिचे स्वतःचे महत्वाचे स्थान निर्माण करून देण्यासाठी झागडणे हे स्त्रिवादाचे महत्वाचे कार्य आहे.

आंतराष्ट्रीय स्त्रीवर्षाच्या निमित्ताने १९७५ पासून स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची चळवळ काही अंगाने महाराष्ट्रात सुरु झाली व अजुनही मध्यमवर्गपूरतीच मर्यादीत आहे. तरी सुधा स्त्रियांच्या शोषणाचे प्रश्न, हुंडाबळी, बलात्कार, साक्षरता, समानकाम, समानवेतन, अर्थयोजनाची गरज, विभक्त कुटुंब पद्धती, दुभंगलेली घरे, वारसा हक्क कायदे इत्यादी प्रश्नांच्या निमित्ताने स्त्रियांचे विविध प्रश्न समाजासमोर या ना त्या स्वरूपात येण्याची प्रक्रिया सुरु झालेली आहे. याचाच अर्थ स्त्रीमुक्ती संघटना सक्रिय आहे. स्त्रीची सामाजिक जागृती जितकी प्रभावी होईल तितकी अशाप्रकारची चळवळ प्रभावी ठरेल.

निष्कर्ष :— १) स्त्रीवादी चळवळ ही मानवतावादी चळवळ आहे.

२) स्त्रीवाद ही मानवमुक्ती अभिव्यक्त करणारी चळवळ आहे.

३) ज्यावेळी स्त्री पुरुषासारखे स्वतंत्र जीवन जगू लागेल त्यावेळी स्त्रीवादाची गरज भासणार नाही.

४) १९७५ पासून महाराष्ट्रात स्त्रीवादी चळवळीने जोर धरला.

५) स्त्री ची सामाजिक जागृती जितकी प्रभावी होईल तीतकी स्त्रीवादी चळवळ प्रभावी ठरेल.

संदर्भ :- १) स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपायोजना – डॉ.अश्विनी धोंगडे

२) 'आदिवासी स्त्रीजीवन' सुमन गुढे सुगावा प्रकाशन पुणे–२००१

३) 'लोकसाहित्यातील स्त्रीप्रतीमा – भवाळकर सुगावा प्रकाशन पुणे.

४) 'स्त्रीवाद आणि समाज परिवर्तन' – डॉ.वंदना महाजन, अर्थव पब्लीकेशन धुळे

५) 'स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य' डॉ.वंदना महाजन, विजय प्रकाशन नागपूर.

मराठी आदिवासी कवयित्रीच्या काव्याचे स्वरूप

प्रा.डॉ. राजकुमार रघुनाथ मुसऱ्हे

मराठी विभाग प्रमुख,

महात्मा जोतीबा फुले महा., आष्टी,जि.गडचिरोली

भ्रमणधनी : ९४२३६३९५३२

प्रास्ताविक:

किंत्येक वर्षांपासून आत्यंतिक दुर्गम अशा जंगला—गिरीकुहरामध्ये निसर्गाच्या सान्निध्यात वास्तव्य करणारा आदिम समूह उपेक्षिततेचे जीवन जगत होता. स्वातंत्र्यानंतर समता, बंधुता, स्वातंत्र्य व शिक्षण या लोकशाही मूल्यांच्या प्रभावी प्रसारातून आत्मभान येऊन आदिमसमूह जागा झाला. सर्वदूर झालेल्या शिक्षणप्रसारामुळे जागृक होऊन मुख्य प्रवाहाच्या दिशेने मार्गक्रमण करु लागला. आदिम समूहातील नवशिक्षितांच्या पहिल्या पिढीने स्वसमाजास चेतविण्यासाठी लेखणी हाती घेतली. त्यातूनच आदिवासी साहित्य प्रवाह अवतीर्ण झाला. मराठी साहित्याचा पहिला हुंकार असलेल्या आदिवासी साहित्याने एकूण साहित्यक्षेत्रात मोलाची भर घातली आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्वतंज, स्वयंभू, उत्पूर्त व वैभवशाली असा वाडमयप्रवाह म्हणून आदिवासी साहित्याची वाटचाल सुरु आहे. आदिवासी साहित्य पहिल्यांदा अवतरले जे कवितेतून.

बीजसंज्ञा: आदिवासी बांधवांचा कष्टमार्गी प्रवासाचे रेखाटन, स्त्रीदुःखाचे चित्रण व्यवस्थेविषयी आगडोंब, आदिमांच्या केवीलवाण्या किंकाळ्या व वेदनेची धग उजागर, संघर्षप्रवण.

मराठी आदिवासी कवयित्रीच्या काव्याचे स्वरूप :

अलक्षित जीवनानुभवाने वाचकास हादरे देत आदिवासींच्या दुःखाचे चित्रण करीत त्यांच्या अबोल व्यथा, वेदना, प्रश्न—समस्यांना शब्दातून वाचा फोडत परिवर्तनाची दिशा सूचनाने पृथक आदिम जीवनजाणीवांचे काव्यातून मर्मस्पर्शी रेखाटन करणारी कविता म्हणजे आदिवासी कविता होय. विविध सामाजिक चळवळीतून बळ प्राप्त करीत व डॉ. विनायक तुमराम यांनी १९७९मध्ये भद्रावती जिंचंद्रपूर येथे घेतलेल्या पहिल्या भद्रावती व इतर आदिवासी साहित्य संम्मेलने, साहित्यिक मेळाव्यातून दिशा मिळून अनेक कवी लिहिते झाले. त्यात प्रामुख्याने विनायक तुमराम, भूजंग मेश्राम, प्रभू राजगडकर, वाहरू सोनवने, वामन शेडमाके, चामुलाल राठवा, माधव सरकुंडे, दशरथ मडावी, कृष्णकुमार चांदेकर, तुकाराम धांडे, संजय लोहकरे, सुनील कुमरे, पीतांबर कोडापे आदी कवींप्रमाणेच उषाकिरण आजाम, कुसुम अलाम, कविता आत्राम, सीता भोजणे, रेखा डगळे, संध्याराणी, आदी कवयित्रींनीही आदिम जीवनदर्शन कवितेतून चिजित केले

उषाकिरण आत्राम हे आदिवासी साहित्यातील अग्रण्य नाव. २० च्यावर विविध पुरस्काराने सन्मानित उषाकिरण आत्राम यांचे 'म्होरकी' १९९७, गोंडवाना—गोंडी साहित्य परिषद, नागपूर आणि 'लेखणीच्या तलवारी' २००९हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर असे दोन काव्यसंग्रह प्रकाशित आहेत. आदिवासी समूहाचे यथार्थ जीवनचित्रण करीत स्त्रीच्या दुःखाना, वेदनेला वाचा फोडणारी उषाकिरण आत्राम यांची कविता लक्षणीय स्वरूपाची आहे. 'आदिवासी स्त्री अजूनही दुर्लक्षित आहे. समाजव्यवस्थेत तिला मानाचे स्थान नाही. तिच्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोण अद्याप बदललेला नाही. आजही ती रानात

कैद आहे.तिच्या मानसिकतेला रुढी—परंपरांनी जखडून ठेवले आहे.ती अगोल झाली आहे.स्त्री प्रतिष्ठेच्या लढाईची भाषा अजूनही तिला कळत नाही. तिच्यातील स्त्रीत्वाचे तेजस्वीपण अजूनही प्रकटले”^१ नसल्याचे वास्तव उषाकिरण आत्राम उत्कटपणे चिन्तित करतात.

साध्या—भोळया अत्यंत प्रामाणिक सरळ मनाच्या आदिवासी स्त्रीला अनंत अडचणीला तोंड द्यावे लागते,बलात्काराला सामोरे जावे लागते,तिचे शोषण केले जाते.तिच्याकडे वाईट—वासनामय नजरेने पाहिले जाते.एण साध्या—भोळया आदिवासी स्त्रीला वाईट वृत्तीच्या लोंकांचे इरादे ध्यानात येत नाहीत.अशा स्त्रीयांना कवयित्री सतर्कतेचा इशारा देते. “.वाटेन जातेस तर समद्या डोयाले आग लागन

राणे ! तुझ्यावर नजर समद्या सुधारलेल्या बाप्यायची
म्हणून म्हणते ‘तू रातराणी होवू नग !
हशील तर पयसाची लाल तांबडी आग व्हय
नायत बिब्याची फुलं व्हय”^२

आदिवासीमधील ऐतिहासिक पराक्रमी क्रांतिकारकात्वातून प्रेरणा घेत आदिवासी स्त्रीनेही सजगतेचे भान ठेवत आक्रमक रूप धारण केले पाहिजे.असा सल्ला कवयित्री उषाकिरण आत्राम देते. अर्थातच अस्तित्व शोधाबरोबरच अस्मितेच्या जागराचा सूर आदिवासी कवयित्रीच्या कवितेतून उमटतो. अशाप्रकारे आदिवासी स्त्रीच्या रानजागराची कविता उषाकिरण आत्राम लिहितात. किंवुहना “देशातला भूमिपुत्र आदिवासी,दलित बहूजन अत्यंत भयावह जीवन जगतो आहे.याच पिचलेल्या,भरडलेल्या,दन्या—खोन्यात राहणाऱ्या आदिवासींच्या हातात शस्त्र देण एवढी परिवर्तनासाठी,क्रांतीसाठी त्यांना तयार करायला पाहिजे.”^३ही जाणीव उषाकिरण आत्राम व्यक्त करतात.तद्वतच ज्या आदिवासी क्रांतिकारकांनी स्वातंज्यासाठी प्राणची आहुती दिली त्यांच्या वारसांना मात्र स्वातंज्यानंतरही उपेक्षाच वाट्याला आली.रक्त सांडवूनही त्यांच्या पिठयांमध्ये अपेक्षित बदल झाले नाहीत.याची खंत व्यक्त करीत उषाकिरण आत्राम लिहितात, “...उपेक्षा—अपमान—तिरस्कार

सावत्रपणाची वागणूक—काय मिळाले आम्हास”^४

आदिवासींच्या वाट्याला स्वातंज्यप्राप्तीनंतरही अपमान,तिरस्कार व उपेक्षाच आल्याचे शल्य व्यक्त करीत सावत्रपणाच्या वागणुकीचे दुःख आत्राम यांची मांडते.अर्थातच आत्मशोध घेणारी आत्राम यांची कविता इतिहासाचे तटस्थपणे मूल्यांकन करणारी आहे. स्त्रीवरील अत्याचाराविरोधात टाहो फोडणारी उषाकिरण आत्राम यांची कविता स्त्रीच्या दुःखाच्या विविध छटा परिणामासह अभिव्यक्त करते.आदिवासींचे दुःख,दैन्य टिप्पत त्यांच्या वेदनांना उजागर करीत अन्याय—अत्याचारा विरोधात एल्गार पुकारणारी आहे. आदिमांच्या मुस्कटदाबीला वाचा फोडणारी आत्राम यांची कविता आहे. वंचित,उपेक्षित,शोषितांच्या दुःख,व्यथा—वेदनांना शब्दरूप देत त्यांच्यात जाणीवजागृती निर्माण करून नवीन दिशा सूचित करणारी उषाकिरण आत्राम यांची कविता प्रभावशाली आहे.

आदिवासी समाजातील कार्यकर्त्या असलेल्या कुसुम अलाम यांचे ‘रानआसवांचे तळे’ १९९८ व ‘रानपाखराची माय’ २०००असे दोन काव्यसंग्रह प्रकाशित आहेत.त्या आदिवासींच्या प्रश्न—समस्यांचा उत्कटपणे काव्यातून वेद

घेतात. इतिहासाचे अंकन करीत वर्तमान वास्तवाचे प्रकटीकरण करतांना विदारकतेच्या वाढत्या निर्लज्जपणावर भाष्य करतांना कुसुम अलाम लिहितात,

“आजकाल हया भूईने वीर प्रसवणे सोडून दिले

फितूर घातकी काळोखप्रेमी पीक सर्वत्र फोफावलेले”^५

असल्याची प्रतिक्रिया व्यक्त करतात. शतकानुशतके अज्ञान—अंधकारात खितपत पडलेल्या आदिम पुत्रांमध्ये अस्मितेचा जागर होत नसल्याची खंत करतात. स्वातंत्र्याची ५०वर्ष उलटूनही आदिमांच्या दारिद्र्यमय जीवनात फारसा फरक पडला नाही. आदिवासी बांधव अजूनही वनवास भोगतात. शासकीय स्तरावर कितीही योजना, सवलती, पैकेज देऊनही ते आदिवासी बांधवांपर्यंत पोहचत नाही. मधले दलालच आदिमांच्या टाळ्यावरील लोणी पळवितात. परिणामी आदिवासी बांधव सोयी—सुविधां—सवलर्तीपासून वंचित राहत उपेक्षित जीवन जगतो.

“वस्त्र म्हणावे तर लंगोटी, स्त्रीयांसही ना अंगभर साडी

छातीस चिकटी पोरे नागडी, बघे तयाला म्हणती संस्कृती”^६

आदिवासींचे अतिशय हृदयद्रावक वास्तवचित्र कवियित्री रेखाटते. तसेच ‘वनकन्येस’ या कवितेत कवियित्री आदिम स्त्रीचे दर्शन घडवीत अन्यायाविरुद्ध आवाज बुलंद करण्याचे बळ देते.

‘तुला तारूण्यासोबतच आगही फुलवायची आहे वेदनेची
त्या रसाळवाणीतून गायचे आहे विद्रोहाचे मंगलगीत
तुझ्या शोषणासाठी बसलेल्या सर्व चिलटांना
भस्म कर जळजळीत नेत्रकटाक्षाने...’^७

स्त्रीला शोषणास बळी न पडता त्याविरुद्ध विद्रोह करीत स्वाभिमानाने अस्मिता तेजाळत राहण्याचा सल्ला कवियित्री देते. अर्थातच आदिम स्त्रीला चेतविणारी कविता आहे. आदिम जाणीवा विविध संदर्भ व प्रश्नांसह व्यक्त होणारी अलाम यांची कविता आदिवासींना आत्मभान देणारी आहे.

“झाले सोसून सोसून उठ वेगी वेगी जावू
तीरकमठयाची धार आता लेखणीला लावू”^८

कुसुम अलाम यांची कविता रानजागरास धडपडणारी, आदिवासींना चेतविणारी आहे. “...शतकानुशतके एकात धारण करणाऱ्या परंतु आतंल्या आत दुःखाशू ढाळणाऱ्या किर्र अबोल रानाची ती कैफियत आहे.”^९

कविता आत्राम हया परिवर्तवादी विचारसरणी अंगीकृत करून आदिम वेदनांना उजागर करणारी कवियित्री आहे. ‘काजवा’ २०११ हा त्यांचा काव्यसंग्रह प्रकाशित आहे. आदिमांची विपन्नावस्था पाहून व्यथित होणारी कवियित्री लिहिते,

“झोपडीचं दारिद्र्य, भाकरीची भांडणं
दुसऱ्याच्या चुलीसाठी, मोळी विकणारी बाई
झोपडीत उपाशी, झोपणारी आई”^{१०}

आदिवासींना अन्न,वस्त्र,निवारा या मुलभूत गरजांपासूनही वंचित राहावे लागते.भरपेठ खायला अन्ही मिळत नाही. भाकरीसाठी आदिमांच्या कुटुंबियांमध्ये होणारी भांडणे हे दारिद्र्याच्या विदारकतेचे दर्शन घडविते.

संध्या बांबोळे या कवयित्री अकोले तालुक्यातील डोंगरवाडी येथील असून त्या आदिम जीवनव्यथा मर्मस्पर्शीपणे मांडतात. वडिलांनी शिकण्यासाठी बळ दिले,मुर्लींना मुलांप्रमाणेच वागवले. स्वतःप्रचंड त्रास सहन करीत वंचनेत जीवन कंठले. वडिलांविषयी कृतज्ञता कवयित्री 'माझा बा' कवितेतून व्यक्त करते. रात्रं—दिवस राबत पोटाची खळगी भरतांना जगाचे ओङां वाहता—वाहता आदिवासीच्या रक्ताचे पाणी होते. आदिम अवस्था चित्रित करतांना संध्याराणी लिहितात.

‘सगळ काही सोसत राहिला, न्यायासाठी झागडत राहिला
डोंगरदच्यात जगत राहिला, जगापासून वंचित राहिला’^{११}

असा उपेक्षित,विकासापासून वंचित माणूस आदिवासी म्हणून ओळखला जातो.ही व्यथा कवयित्री रेखाटते. एकीकडे जग प्रगतीच्या दिशेने झोपावते तर दुसरीकडे मात्र आदिवासींची अधोगती होत आहे.याचे मर्मस्पर्शी रेखाटन संध्याराणी करतात.

आदिम वेदना उज्जटपणे उजागर करणारी संगमनेर तालुक्यातील शिरसगावची कवयित्री सीता भोजणे यांचा 'डोंगरमाथा'२०११ हा काव्यसंग्रह प्रकाशित आहे. आदिवासी स्त्रीच्या वाटयाला येणारा कष्टमार्ग प्रवास,त्यांचे दुःख,होणारे हाल पाहून अंतःकरण हेलावते. आदिवासी स्त्रीच्या वाटयाला येणाऱ्या दुःखाला सीमा नाही. निरंतर दुःखाच्या वाटेने मार्गक्रमण करणारी स्त्री कवयित्री रेखाटते.

‘उन्हातली वणवण, काटयाकुट्यात अनवाणी
रुते पायामंदी काटा , भूक विहळली मनी’^{१२}

प्रचंड मनःस्ताप सहन करीत दुःख भोगणारी आदिवासी स्त्री ही मनाने उदार आहे. तिच्यात दुःख सहन करण्याची प्रचंड शक्ती असून तिच्या साथिकनेचे कवयित्री कौतुक वाटते. प्रचंड दुःख भोगुनही आदिवासी स्त्रीची उपेक्षा अवहेलना कुचंबना होते. याचे दुःख सीता भोजणे व्यक्त करतात.

अतिशय समर्थपणे काव्यलेखन करणाऱ्या कवयित्री म्हणजे प्रामुक्ता आंभेरे आदिवासींना शिक्षणाचा वसा घेत विकसित होण्याचा सल्ला देणारी कवयित्री आदिवासी बांधवांना सजग करते. आदिमांच्या जंगलावर सगळ्यांची नजर आहे. अभयारण्य, सेढा, धरण अशा नावाखाली जंगले नष्ट करण्यासाठी डोमकावळे टपलेली आहेत.म्हणून कवयित्री म्हणते,

‘रानातलं सगळं फुकापरी गेलं, डोंगराला वणवा केंव्हाच लागला
आग त्याची पसरत येईल, शिकलात तर विझवाल कदाचित
नाही तर जगणंच होरपळून जाईल ’^{१३}

वर्षानुवर्षापासून आदिवासींनी जपलेली जंगलं हिरकावून घेतील. सगळं रान हातातून जाईल.आदिवासी बांधवांनो जल,जंगल,जमिनीपासून आपण पारखे होऊ. म्हणून शिक्षण घ्या,शिकल्यामुळे जागृती निर्माण होऊन डोंगरात लागलेला वणवा सर्वतोवरी विझवण्याचे सामर्थ्य येईल.आपले हक्क हिरावणाऱ्यांना प्रतिकार करण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता कवयित्री पटवून

देते. खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरणामुळे आदिवासींच्या जगण्यावर गडांतर येते आहे. खाउजा धोरणाचा दूरगामी परिणामाचे भान व्यक्त करणारी कविता आंभेरे लिहितात.

आदिवासी कवितेची बलस्थाने:

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आदिमांच्या समस्या मिटतील अशी आशा होती. पण ती फोल ठरली. स्वातंत्र्यानंतरची सहा दशके ओलांडल्यानंतरही आदिम जीवनातील अंधार नाहिसा झाला नाही. विविध संकटाशी सामना करीत आदिवासी आज कसेवसे जीवन जगतो आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवता या मूल्यांप्रमाणेच अन्न, वस्त्र, निवारा व शिक्षण या मुलभूत गरजांचीही पूर्ती होत नसल्याचे विदारक वास्तव रेखाटत स्वातंत्र्य कुठे हरविले आहे? असा अंतर्मुख करणारा प्रश्न करतात. अर्थातच आदिवासी कवीयित्रींनी आदिम जीवनातील नाना दुःखे, संघर्ष, दैन्याचे गहिरे रंग कवियित्रींनी कवितेतून साकार केले आहे.

आदिवासी मेळव्याच्या माध्यमातून आदिम विकासाच्या पोकळ वलाना केल्या जातात. उसन्या अवसानापेटी केवळ राजकारणाकरिता आदिमांचा वापर करून घेतल्या जातो. गिरीकुहरात वास्तव्य करणाऱ्या आदिमांच्या मनातील धुमसणारी वेदना कवीयित्री उजागर करतात. आदिवासींमध्ये थोडीफार जागृती होत असतांना काही समाजकंटक मात्र त्यात अडथळा आणतात. धर्म—जातीचे विष फैलवून अनाचार पसरवितात. राजकारणासाठी आदिमांचा वापर केल्या जातो. ज्याच्या हातात सत्ता आहे ते सत्तेत मश्गूल आहेत. पण सर्वसामान्य आदिवासी मात्र रानातील दुःखाचे अश्रू पुसीत भयभीतपणे जगत आहेत. आदिमांच्या जगण्याचा वेध उत्कटपणे कवीयित्री घेतात. सामाजिक विषमतेविषयीचा खदखदता असंतोष प्रकट करतो. आदिमांचा प्रामाणिकपणा, समाधानीवृत्ती याचा फायदा गैरआदिवासी घेतात. त्यांचे शोषण करतात. परिणामी आदिवासी आहे त्या ठिकाणीच आहे. विकासाची गंगा त्यांच्यापर्यंत पोहचली नाही. अर्थात त्यांच्याविषयी कोणाला सहानुभूती वा कीव नसल्याची भावना कवीयित्री व्यक्त करतात.

आदिवासींच्या जीवनातील समस्या हया दिवसेंदिवस वाढत चालल्या असून आज ही आदिमाना लंगोटीतच राहावे लागते. जल, जंगल, जमिनीचा मूळधनी हा फाटका द्रिंदी असल्याच्या कराल वास्तवाच्या प्रेरणेतून उदयास आलेली कवियित्रीची आदिवासी कविता आहे. आदिवासीच्या समाज व्यवस्थेतील बकालपणा अधोरेखित करत सामाजिक जाणिवेचे उत्कट चिजण आदिवासी कवियित्रींनी केले आहे. या देशातील आदिवासी हा २१ व्या शतकातही पिण्डालेलाच आहे. त्याच्या विकासवाटा बंद करून प्रस्थापितांनीच स्वार्थ साधला असल्यामुळे आदिवासी जनजीवन उदध्वस्त झाल्याचा आक्रोश व्यक्त करतात. अशा प्रकारच्या कष्टमार्गी खडतर प्रवास करून वंचिताचे जीवन जगण्या आदिवासींचे उदध्वस्त असे यातनाग्रस्त रनामय, त्यांच्या अबोल वेदना आदिवासी कवीयित्रींनी व्यक्त केल्या आहेत.

ऐतिहासिक क्रांतिकारी महापुरुष क्रांतिसूर्य बिरसा मुंडा, क्रांतिवीर बाबुराव शेडमाके, कर्ण, एकलव्य, गढमंडल्याची वीरगंगणा राणी दुर्गावती, क्रांतिवीर नारायणसिंह उईके आदी क्रांतीनायकाच्या वीरगाथा कवी चितारतात. आदिवासीच्या उत्थानासाठी, मुक्तीसाठी लढणाऱ्या ऐतिहासिक पराक्रमी क्रांतिकारकांच्या गौरवी ऐतिहासिक समृद्ध परंपरेविषयीचा अभिमान आदिम कवियित्रींच्या काव्यातून प्रकट होतो. कवियित्रींच्या कवितेत आदिवासी स्त्रीच्या जगण्याचे विविध पैलू व्यक्त होतात.

“आदिवासी स्त्रीची उदरनिर्वाहासाठीची धावपळ, अन्वस्त्र या मूलभूत गोष्टीसाठीचे कष्ट, तिचे मनोरंजन, तिच्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोण, तिच्यावर होणारे अन्याय व अत्याचार, तिचे बाळंतपण व गर्भारपणचे अनुभव, प्रस्थापित स्त्री व आदिवासी स्त्री यांची तुलना”^{१४} अशाप्रकारचे चित्रण आदिवासी कवयित्रींच्या कवितेतून साकारले आहे.

रानावनात, दन्या खोन्यात राहणारा आदिवासी समूह त्यांच्या वाट्याला आलेले दुःख वेदनेच्या रूपात शब्दातून आविष्कृत करतात. शतकानुशतके त्यांच्या वाट्याला आलेली उपेक्षा, वंचितता, दुरावलेपण, उणकत्या जखमेप्रमाणे काव्यातून अवतीर्ण होते. प्रस्थापितांच्या घडयंत्रामुळे आपण नाहक बळी ठरल्याचे वास्तव कवयित्री रेखाटतात. वर्षानुवर्षापासून आदिवासी बांधवांच्या समस्या कायमच आहेत. किंवद्दना त्यात भरच पडत आहे. स्वातंत्र्यासाठी, स्वाभिमानासाठी न्यायहक्कासाठी प्राणाची आहूती देऊनही आपणास काय मिळाले? याचा शोध कवी घेतात. पर्यायाने स्वसमाजबांधांनी व्यवस्था बदलासाठी संघटित होण्याची गरज असल्याचे कवी विशद करतो. उपेक्षा, अपमान, तिरस्कार सावत्रपणाची वागणूक – काय मिळाले आम्हास हा उपाकिरण आत्राम यांचा प्रश्न अंतर्मुख करणारा आहे. म्हणून संतापाने कवयित्री म्हणते.

“अरे बेहोशखोराने मुर्दांडांनो !

जागे व्हा ! पहारेकरी व्हा !

बकंच्या होवून जगण्यात काय अर्थ आहे

वाघाचे बच्चे होऊन डरकाळी फोडा”^{१५}

आता वेळ स्वस्थ बसण्याची नसून संघटित होऊन संघर्ष करण्याची आहे. आदिवासी कविता ही स्वसमाजबांधवास जागृक करीत संघटित होऊन संघर्षसिद्ध होण्यासाठी सज्ज करणारी आहे. विद्रोहाची विविध रूपे आदिवासी कवितेतून उमटतात; परंतु आदिवासी कवितेतील विद्रोह हा संयतपणे व्यक्त होतो.

समारोप:

एकूणच मराठी साहित्य प्रांताच्या कक्षा रुदावत समृद्ध व संपन्न अशी मराठी आदिवासी कविता आहे. ए आदिम जीवनाची दूरावस्था, शोषण, प्रश्नात्मकता, विविध समस्या, अंतर्मुखता, चिंतनशीलता, आत्मशोध, सामाजिक-कौटुंबिक अस्थैर्य, आर्थिक दुरावस्था, धगधगते समाजबास्तव, अस्मिताजागर, वेदना, विद्रोहाची जाणीव, समाजबांधवास जागृकता, सावधानतेचा इशारा, संघर्षसिद्धता, विकासप्रक्रियेतील ध्यास, गतिमानता, संघटनशक्तीचे महत्व इ. वैशिष्ट्ये आदिवासी कवयित्रींच्या कवितेतून प्रकर्षाने जाणवतात.

मराठी आदिवासी कवयित्रींची कविता ही वेदनेचे विश्व टिपत दुःख, दारिद्र्य, अन्याय, अत्याचार रेखाटत शोषणाविरुद्ध एल्गार पुकारणारी आहे. आदिम समूहाचे कष्टमय जगणे, वन्यजीवन दर्शन, त्यांच्या प्रश्न समस्यांना वाचा फोडीत आदिमांनी संघटित होऊन संघर्ष करण्याची गरज आदिवासी कवितेतून व्यक्त होते. वर्गविषमता, वर्णविषमता, भूकेचा प्रश्न, बकालपण, अभावग्रस्तता, वेदना विद्रोहाचे हुंकार, अस्मिताजागर, अस्तित्व शोध, आशावाद पूर्वेतिहासाचे अंकन विदारकतेचे चित्रण अशा बहुपदी वैशिष्ट्यानिशी आदिवासी कवयित्रींची कविता साकारलेली आहे. विषयतेविषयीची चीड व रानजागराची तळमळ तर वाखाणण्यासारखी आहे. दाहक जीवनानुभवाचे व वास्तवाचे विविध पदर उलगडविणारी मराठी आदिवासी

कवयित्रींची कविता आदिमांच्या सर्वांगीण ध्यासासाठी धडपडणारी आहे. आदिवासी कवयित्रींची कविता ही आदिम जीवनातील दुरावस्था प्रत्ययकारीपणे व्यक्त करणारी आहे. इतिहासाचे अंकन करणाऱ्या आदिवासी कवितेतून आदिवासी क्रांतीकारकांच्या गौरवी इतिहासातून प्रेरणा घेऊन त्यांनी सजगतेचे भान ठेवावे, हा आशय प्रकट होतो. विदारक वर्तमानाची अस्सलपणे नोंद घेणारी आदिवासी कवयित्रींची कविता समकालीन प्रश्न समस्येवर भाष्य करीत स्वसमाज बांधवांना सतर्कतेचा इशारा देत चेतना निर्माण करणारी आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी रक्त सांडणाऱ्या आदिमांना स्वातंत्र्यानंतर काय मिळाले याचा शोध घेणारी ही कविता आहे. शोषितांना संघर्षप्रवण करणारी कविता आदिमांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृतीचा परिचय घडविणारी आहे. स्वधर्माचा शोध घेणारी ही कविता इतर धर्मीयांच्या अभिषाळा बळी पडून स्वधर्म त्यागणाऱ्यास जागविणारी आहे. अंधश्रद्धांवर प्रहार करणारी ही कविता संस्कृतीसंवर्धनाबोरोबरच नवचेतना देणारी आहे. शैक्षणिक दुरावस्थेचे चित्रण करीत नक्षलवादासारख्या आदिमांच्या जटील व गुंतागुंतीच्या प्रश्न—समस्यांचा उत्कटपणे वेध घेणारी आहे. आदिमजागृती करून विकासाच्या प्रक्रियेत गतिमान करण्यास प्रवृत्त करणे. हे या कवितेचे उद्दिष्ट आहे. आदिमांच्या उत्थानाचा ध्यास बाळगणारी ही कविता ते पूर्णत्वास नेण्यास प्रयत्न करणारी आहे. आदिवासी जीवनातील शोषणाप्रती कवीच्या अंतःकरणात निर्माण झालेली चीड, वेदना, विद्रोह व बंडाची भाषा बोलणारी ही कविता आदिम विकासास साहाय्यभूत ठरणारी आहे.

संदर्भ :

०१. तुमराम विनायक : शतकातील आदिवासी कविता, हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, २००३, पृ.५२.
०२. आत्राम उषाकिरण : म्होरकी, गोंडवन गोंडी साहित्य परिषद, नागपूर, १९९७, पृ.११.
०३. रोंगटे तुकाराम : 'आदिवासी कवितेचा उषःकाल आणि सद्यस्थिती', संस्कृती प्रकाशन पुणे, २००७, पृ.३९
०४. उषाकिरण आत्राम : लेखणीच्या तलवारी, हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, २००९, पृ.१४
०५. अलाम कुसुम : 'रानआसवांचे तळे, बनहटी' प्रकाशन, नागपूर, १९९८, पृ.२९.
०६. तत्रैव, पृ.३१
०७. तत्रैव, पृ.६३.
०८. अलाम कुसुम : 'रानपाखराची माय' हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, २०००, पृ.१८
०९. अलाम कुसुम : 'रानआसवांचे तळे', उनि. प्रस्तावना, पृ.०९
१०. आत्राम कविता : 'काजवा', कविता प्रकाशन, धुळे, २०११
११. लोहकरे संजय, आढळ मारोती (संपा.) : 'रानफुलांच्या कविता' अक्षता प्रकाशन पुणे २०१४, पृ.७०.
१२. तत्रैव, पृ.२४०.
१३. तत्रैव, पृ.३३३.
१४. निंबाळकर उल्का : 'मराठी कवितेतील आदिवासी स्त्री', हाकारा, एप्रिल—जून २००८, पृ.४०.
१५. आत्राम उषाकिरण : लेखणीच्या तलवारी, उनि., पृ.१४

राष्ट्रसंतांचा साहित्यधर्म

प्रा. डॉ. कृष्णा राऊत
मराठी विभागप्रमुख,
गो.वा. महाविद्यालय,
नागभीड

राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यधर्माचा शोध घेत असताना प्रथमतः साहित्य म्हणजे काय? तसेच साहित्याच्या प्रयोजनाचा विचार करणे अगत्याचे ठरते. अर्थात साहित्याच्या प्रयोजनाविषयी किंवा साहित्याच्या व्याख्येसंदर्भाने अभ्यासकांनी वेगवेगळी मते सादर केलेली आहेत. एवढेच नाही तर एकाच साहित्यकृतीबद्दल भिन्न भिन्न अभिप्राय व्यक्त करणारे रसिक सुध्दा कमी नाहीत. साहित्याच्या एकंदर स्थितिगतीचा विचार केल्यास त्यात उपदेश, बोध, नीती, प्रचार यांसारखे घटक या ना त्या प्रकारे समाविष्ट होत आल्याचे जाणवते.

विनोबाजी साहित्याविषयी आपले मत व्यक्त करताना म्हणतात, “विज्ञान आणि आत्मज्ञान याहून श्रेष्ठ अशी जगाची जडणघडण करणारी शक्ती म्हणजे साहित्य होय. साहित्य ही संयोजक शक्ती आहे”. साहित्याचा अर्थ सहित असाही सांगण्यात येतो. “सर्वासहित जाते किंवा जे जीवनाशी सोबत करते ते साहित्य” अशी जर साहित्याची परिभाषा मांडली तर या परिभाषेच्या परीक्षेस उतरणारे महाराजांचे साहित्य हे सर्व स्तरांतील लोकांची सोबत करणारे, त्यांना योग्य ते मार्गदर्शन करणारे, प्रसंगी प्रेरणा देणारे प्रेरणास्त्रोत ठरते, असे मतप्रतिपादन डॉ. राम घोडे यांनी केले आहे.

असे असूनही डॉ. अक्षयकुमार काळे म्हणतात, त्याप्रमाणे ‘शुद्ध कलावादाच्या प्रचार प्रसाराच्या काळात सामाजिक बांधीलकीने निर्माण झालेल्या वाङ्मयाकडे उपहासाने बघितले गेले यात आशचर्य नाही. त्यामुळे ज्या काळात महाराजांनी आपली प्रचंड वाङ्मयनिर्माती केली, त्या काळात मराठी मध्यमवर्गीय रसिकतेने त्याकडे फारसे लक्ष्यात दिले नाही. किंबहुना त्यांची कुचाळकी करण्याचा प्रयत्न केला”. महाराज हे कवीच नव्हते, असाही अपप्रचार करण्यात आला. मात्र आपल्यावरील या आरोपाला उत्तर देताना महाराज म्हणतात —

मेरे उपर आरोप हैं, मै काव्य नहि हू जानता ।
मुझको बडी इसकी खुशी, चाहे न कोई मान्यता ॥
पर लोग तो सब समझते है, मै जहौं गाने लगू ।
लाखो किताबे जा चुकी, यहि प्रेम मै पाने लगू ॥

अलीकडे अभ्यासकांच्यासाठी दुर्लक्षित राहिलेल्या महाराजांच्या साहित्याचा विविधांगी अभ्यास, सुरु झाला आहे. महाराजांचे साहित्य संशोधकांच्या संशोधनाचा विषय ठरावे, यातच महाराजांच्या साहित्याची महानता दडलेली आहे.

काही श्रेष्ठ साहित्यिकांच्या मतांचा परामर्श घेतल्यानंतर महाराजांचे कर्तृत्व आणि त्यांचा साहित्यविषयक दृष्टिकोन सहज स्पष्ट होतो. ग्रामगीतेविषयी आपले मत व्यक्त करताना डॉ. वि. भि. कोलते म्हणाले, “हा ग्रंथ आधुनिक काव्याचे भूषण आहे व महाराजांचा ‘महाकवी’ म्हणून गौरव करणे उचित होईल.”

श्री. गुरुदेव मासिकेतील (एप्रिल १९५०) एका लेखात वि.स. खांडेकर लिहितात, “ज्ञानेश्वरांपासून महाराष्ट्रातले अनेक लहान मोठे संत बंडखोरपणाचे निशान घेऊन विषमतेविरुद्ध द्युंजत समाजाला पुढे नेत आले आहेत. संत तुकडोजी त्याच पवित्र परंपरेचे आजचे वारस आहेत”.

आचार्य प्र.के. अत्रे एका भाषणात म्हणाले “राष्ट्रसंताचे काव्य मी वाचले आहे, ऐकले आहे. त्यांचे सारे काव्य राष्ट्राच्या उत्थानासाठीच आहे”.

तात्पर्य, जेष्ठ साहित्यिकांनी व्यक्त केलेल्या अभिप्रायातून महाराजांच्या साहित्याची गुणात्मकता सिद्ध होते.

राष्ट्रसंतांच्या साहित्याचा साहित्यर्थ शोधताना आपणांस जाणवतो तो राष्ट्रसंतांच्या साहित्यातील शब्दविष्कार. साहित्यात शब्दांचे सामर्थ्य निर्विवाद आहे. मर्ढकरांनी तर शब्दांना ‘परमाणू’ म्हटले आहे. मर्ढकर, केशवसुत, संत तुकाराम यांच्या प्रमाणे तुकडोजी महाराजांनाही शब्द सामर्थ्याची उत्तम जाण आहे. त्यांच्या शब्दात प्राण आहे. बाणेदारपणा आहे. तेज आहे, ओज आहे. आपल्या स्फूर्तिप्रद शब्दांनी मुर्दांच्या मनालाही चैतन्य प्राप्त होईल अशा आपल्या समर्थ शब्दशक्तीची साक्ष पटवून देताना ते मोठया नम्रतेने परंतु तितक्याच आत्मविश्वासाने म्हणतात.—

मै तो शब्दों की खैरात हूँ। शब्द मेरे पास है ॥

मुर्दे जगा दूँ शब्द से । होता अशुभका च्छास है ॥

महाराजांची शब्दशक्ती अशी अमृताची भागीरथी आहे.

राष्ट्रसंतांच्या लेखनाविष्कारामागे त्यांची आगळीवेगळी साहित्यदृष्टी ठामपणे उभी आहे. तुमसर येथील विदर्भ साहित्य संमेलनाच्या उद्घाटनप्रसंगी स्वतःच्या साहित्यनिर्मितीच्या प्रेरणा प्रतिपादन करताना महाराज म्हणाले होते, “मी साहित्य पुस्तकातून शिकलो नाही. अफाट जनसागरातून, हृदयाच्या गाभाच्यातून, आंतरिक उचंबळीतून मी साहित्य शिकलो. साहित्याची कल्पना मला या जनसागरात मिळाली”. राष्ट्रसंतांनी ग्रंथ नाही तर माणसे वाचली. त्यामुळे मानवीजीवनापासून त्यांच्या साहित्याला बाजूला करता येत नाही.

राष्ट्रसंतांनी साहित्यिकांकडून आपली अपेक्षा नोंदविली आहे. साहित्याची महान शक्ती जगातील मोठ्या शक्तीपैकी एक आहे. या शक्तीचा उपयोग माझ्या समजाला व्हावा, आमच्या देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी ही शक्ती भवितभावाने वेचली जावी.

आपल्या देशाला स्वतंत्र्य मिळूनही इथे सामाजिक, आर्थिक गुलामगिरी कायम आहे. विषमता आहे, बेकारी आहे हे विदारक चित्र महाराजांच्या अंतःकरणाला अस्वस्थ करीत होते म्हणून साहित्य आणि साहित्यिकांकडून ते मोठी अपेक्षा बाळगून होते. महाराजांना समाजातल्या वैषम्याच्या भिंती, विषम स्थिती नष्ट करणारे साहित्य आणि साहित्यिक हवे होते. या लोकजीवनाला सुखी सुंदर करण्यासाठी साहित्यिकांचा हातभार लागावा अशी अपेक्षा ते बाळगतात. महाराज स्पष्ट म्हणाले, ‘‘साहित्य झावूशाहीसाठी, दिनदुबळ्यांच्या झोपड्या चिरडण्यासाठी नाही. जगाला जगविण्यासाठी, जगाच्या निरीक्षणासाठी, जगाच्या विशालतेत विलीन होण्याचे शिक्षण घेण्यासाठी साहित्य हवे’’.

जागोजागी विखुरलेल्या राष्ट्रसंतांच्या विचारामधून स्पष्ट होते की, राष्ट्रसंत हे जीवनवादी साहित्याचे समर्थक आहेत. माणसाच्या, समाजाच्या देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी साहित्याची महान शक्ती भवितभावाने वेचली जावी ही त्यांची आंतरइच्छा होती. याचा अर्थ महाराजांचा मनोरंजनाला विरोध होता असे मुळीच नाही. महाराज म्हणतात, ‘‘मनोरंजनापासून जगाला अलग करता येत नाही याची मला जाणिव आहे, परंतु ते मनोरंजन समाजाला विकृत बनविणारे विद्वुप साधन ठरू नये. हिरे, मोती, फुले, तारका यातील सौंदर्यासोबतच दुःखितांचे अश्रू साहित्यिकांनी बघितले पाहिजे. समाजामध्ये सत्य, पवित्रता, सुंदरता यावी, याकडे साहित्यकलेचे पर्यायाने साहित्यिकांचे लक्ष असावे’’. (श्री गुरुदेव १९५४ एप्रिल) मानवविकासाचे कार्य आपल्या ‘‘रचनेच्या बळाने’’ सफल करावयाची जबाबदारी राष्ट्रसंत साहित्यिकांवर सोपवितात.

आपले काव्य किंवा साहित्य ही कारागीरी न ठरता राष्ट्राचे पुनरुज्जीवन करणारी ती संजीवनी ठरावी हीच राष्ट्रसंतांची अपेक्षा त्यांच्या साहित्यातून प्रत्ययास येते. त्यांना साहित्यकृतीपासून केवळ रूपरचना सौंदर्य किंवा सजावट अपेक्षित नाही, तर तिच्यातून उमलणारे भावसौंदर्य, जीवनदायी चैतन्य अपेक्षित आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात समाजजीवनात जुन्या व नव्या जीवनमूल्यांचा, गरिबी—श्रीमंतीचा, श्रेष्ठ—कनिष्ठांचा, मालक—मजुरांचा, शोषक—शोषितांचा प्रचंड प्रमाणात संघर्ष सुरु झाला असतांना महाराजांनी ‘‘सबके लिए खुला हैं मंदिर यह हमारा’’ अशी सर्व जातिधर्माच्या लोकांना हाक देऊन श्रमप्रतिष्ठेला आपल्या वाणीतून व लेखणीतून उजाळा दिला. मेल्यानंतर मिळणाऱ्या स्वर्गाच्या कथा सांगण्याएवजी वर्तमान जगातच स्वर्ग निर्माणाचे स्वप्न महाराजांनी बघितले.

समाजप्रबोधन हा सुद्धा त्यांच्या काव्यरचनेचा आणखी एक उद्देश होता. वैयक्तिक जीवनापासून प्रारंभ करून विश्वात्मक जीवनापर्यंत पोहोचण्याचं त्यांच ध्येय होतं. हे ध्येय, ‘माझा संसार विश्वच झाला’, ‘मै और तू एकही है’, ‘मै ब्रह्म हूँ’ अशा रचनातून स्पष्ट होत आहे.

जनांचे दुःख पाहवत नाही, त्यांच्या दुःखाची कारणं त्यांच्यासमोर कर्तव्य म्हणून मांडण्यासाठी त्यांच्या रचना होत्या. तुकडोजी हे केवळ सगुण भक्तीतच रंगले नाही तर प्रत्यक्ष निर्गुणात, निसर्गात रमले आणि ‘मंदिरात नाही दिसला सावळा मुरारी’ असे उघडपणे सांगते झाले. श्री सुदामजी सावरकर म्हणतात त्याप्रमाणे ‘‘तुकडोजी महाराजांची साहित्य सेवा ही ‘स्वान्त—सुखाय’ नसून ती प्रामुख्याने ‘बहुजन हिताय’ आहे. ती तपोभूमी किंवा पुष्पवाटिकाच नव्हे, तर बहरलेली लोकोपयोगी फळबागही आहे’’.

साहित्याच्या ठिकाणी समाजजीवन घडविण्याचे अलौकिक सामर्थ्य असते. लोकमान्य टिळकांच्या ‘केसरी’ ने महाराष्ट्रात जशी खळबळ निर्माण केली, तशीच खळबळ व प्रेरणा तुकडोजी महाराजांच्या स्फुर्तीदायी भजनांनी निर्माण केली — अब काहे को धूम मचाते हो, आते है नाथ हमारे ।

किंवा

झाड झाडूले शस्त्र बनेंगे । भक्त बनेंगी सेना ।

पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे । नाव लगेंगी किनारे ॥

संत हे टाळकुटे होते, त्यांनी तत्कालीन पिढी निष्क्रीय केली या आरोपाला राष्ट्रसंतांनी दिलेले हे उत्तर केवळ अजोड आहे.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यावर विश्वास ठेवून माणसाचा विचार करणारा, आधुनिक विचारधारेचा संत म्हणून राष्ट्रसंतांचा विचार करणे भाग आहे. एकूण महाराजांच्या मंगलमय शब्दाविष्काराने लोकांच्या अंतकरणातील मलिनता नाहिशी करून माणसाच्या मरगळलेल्या मृतवत मनात चैतन्य निर्माण केले. त्यासाठी हेतूतः जनसामान्यांना रुचेल, पटेल अशी प्रासादिक रचना केली. सुरेश भटांप्रमाणे जनसामान्यांच्या काव्यभिरूचीचे त्यांना अधिक अगत्य होते. संत साहित्यातील ‘मुळीचा झरा’ राष्ट्रसंतांच्या साहित्यातही स्पष्ट दिसतो. या मुळीच्या झन्याने महाराजांच्या साहित्याला कृत्रिम रचनेपासून दूर ठेवले. महाराजांचे साहित्य समाजाच्या आत्मीयतेतून निर्माण झाले आहे. त्यामुळे त्यांना साहित्यसमीक्षकांची गरज भासली नाही. राष्ट्रसंतांच्या साहित्याचे संयतशील, परिवर्तनवादी स्वरूप लक्षात घेता, राष्ट्रसंतांची ही मौलिक साहित्यदृष्टी आजच्या पुरोगामी समाजपरिवर्तनवादी साहित्यिकांसाठी अत्यंत महत्वाची उरणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) कडवे, रघुनाथ	— राष्ट्रसंत तुकडोजींचे व्यक्तिमत्व
२) काळे, अक्षयकुमार (संपादक)	— राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
व्यक्ती आणि वाङ्मय
३) ग्रामगीता	— संपादक, सुदामजी सावरकर
४) सत्वधारा	— वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
साहित्य संमेलन विशेषांक २०१४

नभोवाणीवरील बातमीपत्र : एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. गजानन द. जंगमवार, श्री. एस. बी. महाविद्यालय, अहेरी.

सारांश :— नभोवाणीवराल बातम्या सर्वाधिक ऐकल्या जातात. त्यांची गतिमानता आणि पोहोच यामुळे त्यांचे महत्व विशेष आहे. या बातम्या थोडक्यात असतात व त्यात महत्वाच्या मुद्यांचा समावेश असतो. समाजात क्षोभ अथवा भय निर्माण होणार नाही याची काळजी घेतली जाते. बातमीचे लेखन करताना सोपे सुट्टुटीत शब्द वापरावेत. पुनरुक्ती व तपशिल ठाळावा.

प्रस्तावना :—बातमीपत्रे हा नभोवाणीच्या प्रसारणापैकी सर्वात जास्त ऐकला जाणरा कार्यक्रम आहे. नभोवाणीची व्याप्ती कोट्यावधी लोकांपर्यंत असते त्यामुळे या बातम्यांचा प्रभाव क्षणार्धात सर्वदुर पडू शकतो. वृत्तपत्र व चित्रवाणी यांच्या तुलनेत नभोवाणीवरील बातम्या अधिक गतिमान असतात. त्यामुळे त्यांचे महत्व फार मोठे आहे. नभोवाणीवरून प्रादेशिक, राष्ट्रीय क्रीडाविषयक, व्यापार, उद्योगविषयक अशी वेगवेगळी वार्तापत्रे प्रसारित केली जातात. त्या त्या दिवशी घडणा—या घडामोर्डीची नेमकी व ताजी माहिती जनतेपर्यंत पोहचविणे हे या वार्तापत्राचे मुख्य उद्दिष्ट असते. तसेच घडणा—या घटनांवर सर्वांगीण प्रकाश टाकता यावा म्हणुन काही महत्वाच्या घटनांची समीक्षाही बातमीपत्राच्या माध्यामातुन करण्यात येते. देशातील धुरीण वा त्या—त्या क्षेत्रातील नेते आणि सामान्यजन यांच्या मतांना प्रतिक्रियांना स्थान देणारी वैशिष्ट्यपूर्ण बातमीपत्रे ही लोकशाही रूजविण्यासाठी अधिक उपयुक्त ठरतात.

बीजशब्द:— बातमी, नभोवाणी, गतीमानता, प्रसार, श्रोता.

१) **नभोवाणीवरील बातम्या** : स्वरूप व वैशिष्ट्ये :— बातम्या हा नभोवाणीवरील सर्वात जास्त श्रोतुवर्ग लाभलेला कार्यक्रम आहे. चित्रवाणीच्या उदयानंतर प्रामुख्याने बातम्या संगीत आणि हवामान अंदाज यासाठीच लोक नभोवाणी ऐकतात असा परदेशातील अनुभव आहे. नभोवाणीची गतिमानता आणि या माध्यामांची पाहोच लक्षात घेऊनच लष्करी व राजकिय कांतीच्या वेळी सर्वप्रथम नभोवाणी केंद्र ताब्यात घेण्यात येते आणि त्यावरून सत्तांतराची घोषणा केली जाते. नभोवाणीवरून प्रादेशिक, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय अशा वेगवेगळ्या स्वरूपाची बातमीपत्रे या खेरीज क्रीडाविषयक, विज्ञानविषयक, व्यापार, उद्योग अशीही स्वतंत्र वार्तापत्रे अशु शकतात. नभोवाणीवरून एकाच वेळी कोट्यावधी श्रोत्यांना बातमी पोहोचु शकते शिवाय नभोवाणी हे अतिशय जलद माध्यम आहे त्यामुळे नभोवाणीवरून सावधपणे, जबाबदारीने बातम्या द्यावा लागतात. गतीने, एकदया व्यापक जनसमुहार्पर्यंत पोहचविता येत नाही. वर्तमान पत्रात बातमी प्रसिद्ध करण्यासाठी आधी ती व्यवस्थित लिहावी लागते. नंतर तिच्यावर संपादकीय संस्कार करून अक्षरजुळणी करण्यात येते. मुद्रित—शोधन करून झालेल्या चुकांची दुरुस्ती करावी लागते. बातमीला मथळा द्यावा लागते. बातमीचे स्थान निश्चित करावे लागते, वृत्तपत्राचे पान व छपाई, घोषणा वितरण करणे तेव्हा कुठे बातमी वाचकांपर्यंत जाऊन पाहोचते.

शिवाय वृत्तपत्र दिवसातुन एकदाच प्रसिद्ध होणार, त्याची छपाई होउन वितरण झाले की पुन्हा एकदम दुस—या दिवशीच ते प्रसिद्ध होणार. अगदी फारच मोठी बातमी असेल तरच वृत्तपत्राची विशेष आवृत्ती काढण्यात येते. चित्रवाणीचे माध्यम त्यामानाने जलद असले तरी त्यातही एखादया घटनेचे चित्रण करावे लागते, नंतर ते स्टुडिओत नेऊन त्यांचे संपादन करावे लागते.

२) बातमीची रचना :— नभोवाणीवरील बातमीपत्र साधारणपणे १०ते १५ मिनीटांचे असते. या बातमीपत्राच्या प्रारंभी संबंधीत नभोवाणी केंद्राचे नाव सांगणारी उद्घोषणा, त्यानंतर बातमीपत्राचे स्वरूप आणि वृत्तनिवेदकाचे नाव सांगणारी उद्घोषणा देण्यात येते. एका मिनिटाला १००ते १२० शब्द असा वाचनाचा वेग असतो. याचाच अर्थ असा १० मिनिटाच्या वार्तापत्रात एक हजार ते बाराशे शब्द व १५ मिनिटाच्या वार्तापत्रात १५०० ते १८०० शब्दांचा मजकुर जाऊ शकतो.

३) बातम्याची निवड :— बातमीपत्राचे स्वरूप व आपला श्रोतुवर्ग लक्षात घेऊन बातम्याची निवड करण्यात येते. राष्ट्रीय स्वरूपाच्या बातमीपत्रात स्थानिक पातळीवरील बातम्यांना मिळू शकत नाही. तेथे केंद्र सरकारचे महत्वाचे निर्णय, पंतप्रधान व इतर मंत्र्याच्या धोरणात्मक घोषणा, विविध राजकिय पक्षांच्या राष्ट्रीय स्तरावरील घडामोडी, देशव्यापी आंदोलन अथवा संप, एखादी मोठी हिंसक घटना, राष्ट्रीय— आंतरराष्ट्रीय पुरस्काराची घोषणा, विज्ञान, शिक्षण व्यापार, आरोग्य, उद्योग यासंबंधीच्या संपूर्ण देशाच्या दृष्टीने महत्वाच्या अशा घटना इत्यादी स्वरूपाच्या बातम्या निवडण्यात येतात.

४) बातमीचे लेखन :— नभोवाणीसाठी बातमी लिहताना नभोवाणी हे श्राव्य माध्यम आहे याचे सतत भान ठेवावे लागते. त्यादृष्टीने वर्तमानपत्रातील लिखित रूपातील बातमी आणि नभोवाणीवरील बातमी यांत काही महत्वाचे फरक राहतात. वर्तमानपत्रात बातमी लिहीतांना ग्रांथिक पद्धतीने लिहिली जाते.

शोध :— अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत आकाशवाणी हे माध्यम पुर्णपणे सरकारी प्रभुत्वाखाली होते. माहिती आणि प्रसारण खात्यांतर्गत हे माध्यम होते. आता प्रसारभारती महामंडळ स्थापण करण्यात आले आहे. तरीही आकाशवाणीच्या समाचार विभागासाठी काय शोध घेता येईल ते पुढील प्रमाणे.

- १) या बातम्यामधून राष्ट्रीय एकात्मतेला पाठींबा मिळावा व राष्ट्रीय स्वाभिमान व आत्मविश्वास यांचे संवर्धन
- २) सरकारी धोरणे, कार्यक्रम आणि त्यांना मिळालेले यश यांची माहिती व विकास वार्तावर भर
- ३) समाजातील विविध घटकांचे प्रबोधन होईल, त्यांच्यामध्ये जागृती निर्माण होण्याकरीता समाजातील अनिष्ट रुढी दुर करण्याचा प्रयत्न.
- ४) अंध अपंग—उपक्षित दलित, महिला इत्यादी घटकांच्या उन्नतीसाठी केल्या जाण—या प्रयत्नांना प्रसिद्धी
- ५) एखादा समाजघटक अथवा धार्मिक घटकांच्या भावना दुखावणार नाही तसेच आंतरराष्ट्रीय बातम्या देताना भारताच्या हिताला धक्का बसणार नाही हे टाळावे.

निष्कर्ष :— १) नभोवाणीवरून बातमी देताना विशेषणांचा वापर जपुन करावा.

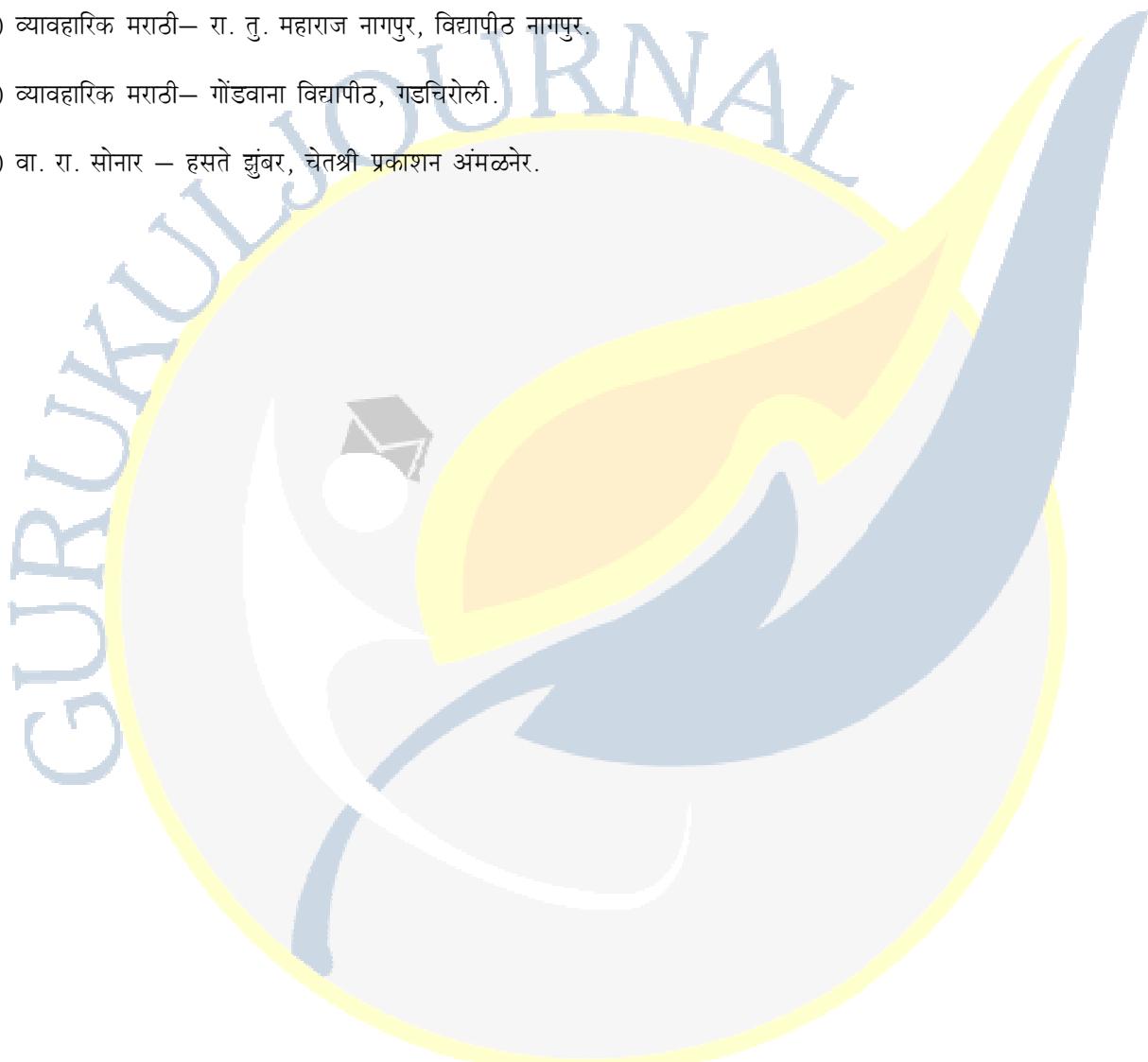
- २) नभोवाणीवरील बातमी एक बातमी संपली की श्रोत्यांना दुसरी बातमी चटकन कळावी, तसेच प्रारंभ कळावा.
- ३) बातमीचे लेखन करताना आकडे लिहतांना काळजी घ्यावी.
- ४) एकाच वाक्यात ४—५ मुद्दे कोंबणे नभोवाणीवर टाळावे.
- ५) बातमीपत्राला सुरुवात करण्या अगोदर ठळक बातम्या सांगावे, जेणे करून श्रोत्यांमध्ये आवड निर्माण होईल.

६) आवाज स्पष्ट असावा.

संदर्भ ग्रंथ :—

- १) नभोवाणी कार्यक्रम— तंत्र आणि मंत्र, पुणे — इंडिया बुक
- २) व्यावहारिक मराठी, पुणे, विद्यापीठ प्रकाशन पुणे.
- ३) व्यावहारिक मराठी— रा. तु. महाराज नागपुर, विद्यापीठ नागपुर.
- ४) व्यावहारिक मराठी— गोंडवाना विद्यापीठ, गढचिरोली.
- ५) वा. रा. सोनार — हसते झुंबर, चेतश्री प्रकाशन अंमळनेर.

उजळावया आलो वाटा। खरा खोटा निवाडा। संत तुकाराम

डॉ. सुदर्शन दिवसे

कला महाविद्यालय, कोरेपना

email-diwase12sud@gmail.com

सारांश:

ज्ञानेश्वर ते एकनाथ यांच्या पर्यंत जेवढे म्हणून वारकरी संप्रदायातील भक्तकवी झाले त्यांना वर्णाश्रिम धर्माची चौकट ही कितीही असह्य भासली, त्यातील फोलपणा त्यांना जाणवला. त्यातील दांभीकत्व, ढोंगीणण, आचार-विचारातील भेद जाणवला, तेव्हा त्यांनी कडाडून सनातन परंपरेचा निषेध केला. ‘वेद, वैदिक धर्म, धर्माची चौकट, धार्मिक व सामाजिक विषमता, ब्राह्मणांचे कर्म इ. आचारविचार या सर्वांमुळे ज्ञानेश्वर व त्यांची भावडे बेजार झाली. तरही त्याविरुद्ध ज्ञानेश्वरांनी ब्र ही काढला नाही. मात्र तुकारामांनी आपल्या वाणी व लेखणीतून सडेतोड उत्तर प्रस्थापित व्यवस्थेला दिले.’^२ ‘विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म। भेदाभेद भ्रम अमंगळ।’ असा सामाजिक समतेचा पुरस्कार केला. आणि ‘दया तिचे नाव भूतांचे पालन। आणिक निर्दलिन कंटकाचे।’ अशी त्यांची निर्भिंड वृत्ती होती. नुसते सुष्टांचे परिपालन करून भागत नाही, तर दुष्टांचे दहनही करावे लागते याची त्यांना पुरेपूर जाणीव होती. म्हणूनच त्यांच्या अंतःकरणात लोकोध्दाराची तळमळ होती. आणि त्यासाठी धर्मरक्षणावरोबरच ‘पाखांडखंडणाची’ नीतीपाठाबरोबरच दंभस्फोटाचीही जबाबदारीही त्यांनी पत्करली.

बीज शब्द: पाखांडखंडण, विषमता, सामाजिकता, धार्मिकता, लोकोध्दारक.

प्रस्तावना:

महाराष्ट्रीय संतमंडळीत लोकप्रिय होऊन बसलेले, सर्व समाजाकडून मान्यता पावलेले, राज्यसत्ता व लोकसत्ता या दोहोंकडून गौरवीत झालेले, कवी, लोकोध्दारक व समाजसुधारक म्हणून प्रसिद्ध पावलेले, अभंगवाणीचे उद्गाते व भागवत धर्माचे प्रणेते संत तुकाराम महाराज यांचा जन्म देहू गावी झाला. त्यांचा जन्मकाळ शके १५२०-३० मानण्यात येतो. हे शिवाजी महाराजांच्या काळात होऊन गेले. रामदासांचे समकालीन. त्यांचा धंदा वाण्याचा होता. ते स्वतःला शूद्र म्हणवून घेत असले तरी ते मराठा वाणी होते. मोरे हे त्यांचे आडनाव.

पूर्वसंचित ज्ञानाचा ठेवा उलगडून त्यांनी ग्रंथ—पारायणे केली व ज्ञानाचे अधिकारी झाले. काव्यनिर्मितीस सुरुवात केली. ते ब्राह्मणांचे काम करू लागले म्हणून ‘ब्रम्हवृदं’ चवताळला. त्यांना हया अधर्मा पासून परावृत्त करण्यासाठी रामेश्वर भटाने पुढाकार घेतला. लोकनिंदा, लोकछळ, संसार, व्याप, व बायकोकडून छळ यामुळे महाराज वैतागले व त्यांनी एकांतवास पत्करला. हळूहळू तुकोबांचा आत्मविस्तार झाला व निंदक उपकारक वाटू लागले. ‘निंदकाचे घर असावे शेजारी,’ किंवा ‘बरे झाले देवा। बाईल दिली करकशा।’ असे समाधान मानून परमेश्वराकडे चित्त वेधले—

गर्जू दरीचे पवाडे। मिळवू वेष्टाव वागडे।

पाझार फोडू रोकडे। पाषणामध्ये॥

ह्या हिरीरिने त्यांनी किर्तन करण्यास सुरुवात केली.

तुकोबा हे हाडाचे कवी होते. त्यांचे हृदय खन्या कवीचे होते. वस्तुत: तुकाराम आणि तुकारामांचे अभंग यांत मुळीच भेद नाही. हे सर्व अभंग आत्मपर आहेत. मराठी साहित्यातील ती उत्कृष्ट भावगीते आहेत. कवी आणि कविता ही किती एकरूप असतात याची बोलकी उदाहरणे आहेत. तुकारामांचे लौकीक व अलौकिक भावजीवन त्यांत उत्कृष्टपणे प्रतीविवित झाले आहे. नामदेवांशिवाय मराठीतील दुसऱ्या कोणत्याही कवींच्या काव्यात कवीची आणि त्याच्या काव्याची एकरूपता आढळत नाही. या काव्याचनेच्या मुळाशी तुकारामांचे उत्कट भावजीवन होते. व्यापक अनुभूती होती. समाजोध्दाराची तळमळ होती. बुधींचा व्यासंग होता. प्रभावी व सडेतोड व्यक्तित्व होते. परमेश्वरप्राप्तीची साधना व तृप्ती होती. हृदयाची कोवळिक व आत्मानुभूती त्यांमुळे कोणताही प्रसंग त्यांच्या अंतःकरणाला चटका देऊन जाई. आणि तो काव्यरूपाने वाहेर येत असे. त्या सर्वांना स्पर्श झाला होता परतत्वांचा. ते म्हणतात.

अनुभवे वदे वाणी। अंतर ध्यानी आपुले।

किंवा

अनुभवे आले अंगा। ते या जगा देत असे।

नव्हती हाततुके बोल। मूळ ओल अंतरीची।

“अंतःकरणाची ही ओल, हा जिब्लाळा, पोटिडिक तुकारामांच्या अभंगवाणीत आहे, म्हणूनच ती श्रोत्यांच्या हृदयाला जाऊन भिडते. त्यांचा एकेक अभंग म्हणजे त्यांच्या अंतःकरणावरील घाव आहे.”^९ त्यातून तुकारामांचे बोल कोणालाही सहज पटतात.

आमुचे ते आहे सहज बोलणे। नाही विचारून केले कोणी॥

अगे उणे त्याच्या बसे टाळक्यात। तेणे ठिणग्या बहूत गाळितसे॥

तुका म्हणे आम्ही काय करणे त्यासी। ठका स्ववंदासी लागत असे॥

बहुजन समाजाच्या तीव्र तळमळीतून निघालेले हे त्यांचे स्वानुभवाचे उद्गार म्हणजे परमेश्वराची प्रेरणा असे म्हणण्या इतपत ते विनयशील आहेत. ‘वचनाचा अनुभव हाती। बोलवीतो देव मज।’ काव्यासंबंधीची ही त्यांची भूमीकाच निरहंकारी. ‘बोलविता धनी वेगळाची,’ ‘गोविंद वदवितो’ आणि मी निमित्त ठरतो. हे संतांचे ब्रीद आहे. हा झार मुळचाच आहे, माझा नाही. ते काव्य करीत नसत तर काव्य जगत असत. हे खरे ‘कवित्व’ आहे म्हणून ते यथार्थपणे ‘अभंग’ आहेत. त्यांचे बोल जनरंजनासाठी नाहीत.

‘न ये नेत्रां जळ। नाही अंतरी कळवळ।

तो हे चावटीचे बोलाजन। रंजवणे फोल।

सहज बोलावे त्याप्रमाणे तुकोबा अभंग करीत असत. पाच.साडेपाच हजारांची अभंगरचना हेच त्यांचे व्यक्तित्व, अनुभव व मूर्ती साकार होते. हेच त्यांच्या अभंगाचे वैशिष्ट्य आहे. त्यांच्या वाणीत रसाळता आहे. प्रसाद हा त्यांच्या काव्याचा प्रमुख विशेष आहे. स्वतःच्या काव्यनिर्मितीबद्दल त्यांना आत्मविश्वास होता. त्यांची प्रतिमा नवनवोन्मेषशालिनी व उज्ज्वल आहे. त्यांचे काव्य हे “आपुलाची वाद आपणांसि” असा आहे. हास्य, करुण, ओज, भक्ती या भावनांच्या विविध व अनुपम छटा त्यांच्या अभंगात पहावयास सापडतात.

‘उजाळावया आलो वाया। खरा खोटा निवाडा।’

किंवा

‘सादावीत गेलो तुका। येथे एकाएकी तो।’

त्यांचे साधकावस्थेतील आत्मपर अभंग आर्तनेने आणि कारुण्याने ओथंबलेले आहेत. कवीच्या कवीत्वाचा त्यात परमोत्कर्ष झाला आहे. त्यामुळे त्यांच्या अभंगातून व्यावहारिक ज्ञान, सुक्ष्म अवलोकन व मनूष्य स्वभावाचे ज्ञान किती अचूक होते, ही गोष्ट स्पष्ट दिसून येते. म्हणूनच त्यांचे अभंग रोखठोक व सुभाषितवजा होऊन बसले आहेत. उपमानांची व्यापकता व व्यावहारिकता त्यांत दिसून येते. ‘शुद्धबिजापोटी। फळे रसाळ गोमटी।’ मिरासीचे न्हून संत। नाही देत पीक उगे। ‘मढे झाकुनिया करिती पेरणी। कुणबियांचे वाणी लवलाहे।’ ही कौटेंबिक जीवनातील व शेती व्यवसायातील उपमाने, ‘मुलाम्याचे नाणे। तुका म्हणे नव्हे सोने।’ सारखी व्यापारी उपमाने, ‘कन्या सासुन्यासि जाये। मागे परतोनि पाहे। चुकलिया माये। बाळ हुरहुर पाहे।’ इत्यादी कौटुंबिक मायापाशाची उपमाने म्हणजे तुकारामांच्या कवित्वाची साक्ष पटविणारी आहेत. त्यांत आर्तता आहे, तशीच सत्यताही आहे. शिवाय साधकाच्या अंतःकरणाची तळमळ, जीवींचा जिब्लाळा, प्रेमळपणा, सडेतोड टिकावृत्ती, पांडुरंगाशी राग, व्देष, लोभ सर्व प्रकट करण्याचे सामर्थ्य आहे. त्यांच्या वचनाचा प्रत्यय व पडसाद अंतःकरणात ताबडतोब उठतो आणि ती वचने अंतःकरणात बसून जातात.

ज्ञानेश्वर ते एकनाथ यांच्या पर्यंत जेवढे म्हणून वारकरी संप्रदायातील भक्तकवी झाले त्यांना वर्णाश्रिम धर्माची चौकट ही कितीही असहय भासली, त्यातील फोलपणा त्यांना जाणवला. त्यातील दांभीकत्व, ढोंगीपणा, आचार-विचारातील भेद जाणवला, तेव्हा त्यांनी कडाडून सनातन परंपरेचा निषेध केला. ‘वेद, वैदिक धर्म, धर्माची चौकट, धार्मिक व सामाजिक विषमता, ब्राह्मणांचे कर्म इ. आचारविचार या सर्वामुळे ज्ञानेश्वर व त्यांची भावंडे बेजार झाली. तरिही त्याविरुद्ध ज्ञानेश्वरांनी ब्र ही काढला

नाही. मात्र तुकारामांनी आपल्या वाणी व लेखणीतून सडेतोड उत्तर प्रस्थापित व्यवस्थेला दिले.”^२ “विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म। भेदभेद भ्रम अमंगळ॥” असा सामाजिक समतेचा पुरस्कार केला. आणि ‘दया तिचे नाव भूतांचे पालन। आणिक निर्दालन कंटकाचे।’ अशी त्यांची निर्भिड वृत्ती होती. नुसते सुष्टांचे परिपालन करून भागत नाही, तर दुष्टांचे दहनही करावे लागते याची त्यांना पुरेपूर जाणीव होती. म्हणूनच त्यांच्या अंतःकरणात लोकोद्धाराची तळमळ होती. आणि त्यासाठी धर्मरक्षणाबरोबरच ‘पाखांडखांडणाची’ नीतीपाठाबरोबरच दंभस्फोटाचीही जबाबदारीही त्यांनी पत्करली.

‘दुर्जनांचा मान। सुखे करावा खंडण।’

किंवा

‘होईल तैसे बळ। फजित करावे ते खळ।’

असे त्यांचे न्यायनिष्ठूर धोरण होते. तुकारामांनी प्रत्येक पंथातील ढोंग चळाईवार आणले. ज्या नैतिक मूल्यांच्या व्दारे समाजाचा उत्कर्ष होतो, त्यांचे महत्व लोकांना ते पटवून देत होते. सामाजिक व धार्मिक जीवनात धर्मांच्या नावाखाली चाललेले दांभिकपणा, अत्याचार, अन्याय, ढोंग हा त्यांनी पाहिला, अनुभवला अन् वेळ येताच त्यावर कडाडून हल्ला केला. उफराटे आचार-विचार करणाऱ्या धर्ममार्तडावर एकनाथ

‘लटिका देव लटिक भक्त।

लटिके सर्व वाव।

फजितखोर ऐसे देव।

तयांचे तोंडावर थुळु।’

अशी थोडीबहूत टीका करीत असले तरी तुकाराम जहाल शब्दांतून आपला क्रोध व्यक्त करतात. आणि म्हणतात.

‘अंगा लावूनिया राख। डोळे झाकूनि करिती पाप।’

असा परखड सवाल समाज व धर्म हा कसा असावयास पाहिजे याचे ते स्पष्ट विवेचन करतात. एक वाणी, एक शुद्र म्हणून तुकाराम स्वतःची कुचेष्या, वंचना, अपमान भोगताना संपुर्ण समाजातील उपेक्षित वर्गांचे अनुभव बोलतात. समाजातील उच्चवर्णीय लोकांच्या बरोबरीने साधना, उपासना, परमेश्वर भक्ती व साहित्य रचना करावयाची तर सतत संघर्ष करावा लागतो. कसा संघर्ष? तर—

‘रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग।

अंतर्बाह्य जग आणि मन॥’

सभोवतालच्या समाजाशी आणि आपल्या मनाशी रात्रंदिवस झागडा करून, संघर्ष करून पुढे यावे लागते. ही प्रचिती त्यांना आलेली होती.

शुद्रातिशुद्रांच्या जीवनात्म्या या संघर्षाचे अमूर्त रूप शंब्दांकित करताना तुकाराम उच्च वर्गावर, धार्मिक व सामाजिक मिरासदारीवर, परंपरागत नितीमुल्यांवर, कर्मठपणावर, शास्त्रांची पोपटपंची करून लोकांना फसवणाऱ्यांवर त्यांनी हल्ला चढवला. शिवाय महानुभाव, नाथ, शाकत आदि पंथातील हास्यास्पद, खुळ्या आचार-विचारांवर, मिथ्या रुढींवर कडाडून हल्ला करतात. समाजात पसरलेल्या दुष्ट व दांभिक चालीरीतींवर असा हल्ला करण्याचे धैर्य तुकारामांपुर्वी कोणीही दाखविले नाही. म्हणूनच “सडेतोडपणा, स्पष्टवक्तेपणा त्यांच्या वैचारीकेतीची साक्ष पटवतात. त्यांची भावना ही अधिक जाणती व डोळस आहे. ते असत्य आहे, फसवे आहे, असंभव आहे त्याला कवी कल्पनेचा साज चढवून सुंदर भासवण्यापेशा समाजातील कुरुपतेचे, ढोंगांचे, पाखांडाचे वास्तव दर्शन घडविण्यात स्वतःची लेखणी झिजवतात.”^३

‘अभक्त ब्राम्हण जळो त्यांचे तोंड।

काय त्यासी रांड प्रसवली॥’

किंवा

‘तुका म्हणे टाकी घाये देवपण।

फुटलिया जन कुला पुसी॥”

असा ते ग्राम्य शब्दांचा उपयोग करतात. समाजातील धाण पाहून त्यांचा संताप, त्वेष त्यांची चीड उफाळून येते. समाजाला लागलेली ही कीड नष्ट करावयाची; तर शब्दांना धार पाहिजे हे त्यांनी ओळखले होते.

‘गाढव शृंगारिले कोडे।

काही केल्या नव्हे घोडे॥’

गाढवाचा शृंगार केला, तरी तो घोडा बनू शकत नाही हे जसे सत्य आहे; तसेच भक्तीशिवाय धर्माचे स्वरूप आहे. जो धर्म परमेश्वरांची भक्ती यास महत्व न देता अर्थातीन आचारांवर—पाखांडावर, भोळ्याभाबद्या अंधश्रद्धेवर, विषमतेवर आधारलेला असतो तो खरा धर्मच नाही. जो धर्म, जे साधू, जे धर्माभिमानी मानवा—मानवात भेद करतात त्यांस तुकाराम ढोंगी समजतात.

‘जे का रंजले गंजले। त्यांसी म्हणे जो आपुले।

तो चि साधु ओळखावा। देव तेथेचि जाणावा॥’

असे साधूत्वाचे, धर्माचे वेचक शब्दात वर्णन करून तुकारामांनी धर्माभिमान, सदाचरण, धर्मनीती, चित्तशुद्धी इत्यादी उच्चस्तर जीवनमूल्यांची ओळख बहुजनसमाजाला करून दिली. बहुजनहिताय जे जे कार्य मनुष्य करतो तोच धर्म, तीच सेवा आणि तीच परमेश्वरभक्ती होय. असा संदेश तुकारामांनी दिला. सभोवतालच्या समाजाचे सूक्ष्म निरीक्षण, मनुष्य स्वभावाचे ज्ञान, आत्मविश्वास, निर्भयता, तडफदारपणा, निष्ठा व समाजाचे कल्याण करण्याची तळमळ तुकारामांच्या जीविताचे कार्य होते. प्रसंगी “मऊ मेणाहूनि आम्ही विष्णूदास। कठीण वज्ञास भेद ऐसै” असे ते कठोर कर्ते समाजसुधारक होते, मार्गदर्शक व विचारवंत होते.

निष्कर्ष:—

- १) तुकारामांचे लौकीक व अलौकिक भावजीवन होते.
- २) तुकारामांना बहुजन समाजा विषयी कळवळा होता.
- ३) त्यांचे सर्व अभंग आत्मपर आहेत.
- ४) सभोवतालच्या सामाजिक परिस्थीतीविषयी त्यांचे सुक्ष्म निरीक्षण होते.

आधारग्रन्थ:—

तुकाराम गाथा— डॉ. किशोर सानप

संदर्भग्रन्थ:—

- १) फडकुले निर्मलकुमार — भावकवी तुकाराम
- २) साळुंखे आ.ह. — विद्रोही तुकाराम
- ३) सरदार गं.बा. — एकनाथ दर्शन
- ४) ग्रामोपाध्ये गं.ब. — संतकाव्य समालोचन

सावित्रीबाईच्या काव्यातील बुद्धीप्रामाण्यवाद

प्रेमा चोपडे—लेकुरवाळे
रेणुका कॉलेज, बेसा, नागपूर

भारतातील पहिल्या शिक्षीका –स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या पहिल्या नेत्या, पददलितांच्या कैवारी आणि प्रौढ शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्या म्हणून कांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे स्थान अढळ आहे. एका अशिक्षीत स्त्रीने शिक्षण घेऊन शिक्षीका बनावे आणि वर्षानुवर्षे अज्ञानाच्या अंधाकारात

चाचपडणाऱ्या स्त्री शूद्रांना ज्ञानाचा प्रकाश दाखवावा ही गोष्ट भारताच्या दोन हजार वर्षाच्या इतिहासात अपूर्व असी आहे.

फुले दांपत्य यांनी केवळ साक्षर करण्यासाठी शिक्षण दिले नाही तर शिक्षणातून समाजजागृती केली. जुन्या रुढी, अंधश्रद्धा, जुन्या परंपरा, भोळ्या समजुती त्यांना नाहीशा करावयाच्या होत्या. सामान्य लोक पशुतुल्य जीवन जगत होते याचा सावित्रीबाईनी विचार केला होता. त्यांनी आपल्या 'काव्यफुले' या काव्यसंग्रहात त्या म्हणतात—

‘दुसऱ्यास मदत नाही।
सेवा, त्याग, दया, माया ही,
जयापाषी सद्गुण नाही
तयास मानव म्हणावे का?

‘अशा परखड शब्दात आपले विचार मांडतात. सावित्रीबाईनी स्वतंत्र निसर्ग कवितांचा वृक्ष पुढे मराठी काव्यात आणला. निसर्ग कवितातून त्यांनी वास्तवतेची जाण ठेवलेली दिसून येते. त्या केवळ स्वप्नरंजनात गुंतून पडत नाहीत हे त्यांचे वैशिष्ट्य होय. त्यांच्या कवितांमध्ये उपदेशात्मकता व सुभाषित सामर्थ्य आहे.

‘सुंदर सृष्टी सुंदर मानव सुंदर जीवन सारे
सद्भावाच्या पर्जन्याने बहरून टाकू “बा”रे
मानवी जीवन हे विकसूया
भय चिंता सारी सोडूनी या
इतरां जगवू स्वतः जगू या

कल्पनारम्यता, भावनात्मकता, वास्तव जीवनाचे जागते भान, आशावाद व जगाच्या व मानवी जीवनाच्या कल्याणाची त्यांच्या मनाला लागलेली तळमळ त्यांच्या कवितांमध्ये व्यक्त होते.

समाजातील अंधश्रद्धा, दास्य, दारिद्र्य, अन्याय, अत्याचार, धार्मिक कर्मकांड या सर्वांचा अनुभव त्यांनी घेतला होता. हे अनुभूतीचे अस्सल अधिष्ठान त्यांच्या काव्यनिर्मितीच्या मुळाशी होते. सावित्रीबाई या सामाजिक दुःखाने अस्वरथ झाल्या. बेचैन झाल्या आणि आपल्या हृदयातील या दुःखाला, अवस्थेला, बेचैनीला त्यांनी आपल्या सामाजिक कवितांच्याद्वारे वाट मोकळी करून दिली अंधश्रद्धेवर हल्ला करताना सावित्रीबाई म्हणतात—

“गोट्याला शेंदूर फासून तेलात
बसवी देवात! दगड तो!!
धोंडे मुले देती! नवसां पावती!
लग्न का करीती! नारी—नर !!

शिक्षणाच्या प्रसागनेच अंधश्रेष्ठ नाहीशी होण्याला मदत होईल असे त्यांना वाटत होते. शिक्षणाचे महत्व त्यांनी आपल्या कवितांमधून मांडले आहे.

सावित्रीबाईंनी शुद्रांना सांगण्यासारखा एकच मार्ग सांगीतला व तो म्हणजे शिक्षण. स्त्री-शुद्रांना त्यामुळे काय प्राप्त होणार आहे हे आपल्या कवितेत 'शुद्रांचे दुखणे' यात मांडतात.

शुद्रांना सांगण्याजोगा ! आहे शिक्षण मार्ग हा!!

शिक्षणाने मनुष्यत्व ! पशुत्व हाटते पहा !!

इंग्रजी शिकुनी! जातीभेद मोडा !!

भटजी भारुडा ! फेकुनिया !!

या एकाच कवितेने सावित्रीबाई १९ व्या शतकातल्या साहित्यीकांच्या अग्रणी ठरतात.

'शिक्षणासाठी जागे व्हा' या कवितेत त्या म्हणतात,

'उठा बंधुंनो, अति शुद्रांनो, जागे होऊन उठा !

परंपरेची गुलामगिरी ही तोडण्यासाठी उठा!!

बंधुंनो, शिकण्यासाठी उठा !!धृ!!

गेले—मेले, मनु पेशवे, आंगलाई आली!!

बंदी—मनुची विद्या घेण्या, होती ती उठली!!

आज आपल्याला शिक्षण सहज मिळते. म्हणून त्या शिक्षणाचे महत्व कळत नाही. आपल्याला सहज शिक्षण मिळत राहावे म्हणून फुले दाम्पत्याला प्राणांतिक संघर्ष करावा लागला. याची जाणीव मात्र आजच्या पीढीला नाही. आज शिक्षण सहज मिळते. पण त्या शिक्षणात आम्हाला काय मिळते? याचा विचार आम्ही करत नाही. शिक्षणामागचा क्रांतीकारक आशय, उद्देश, आपण हरवून बसलो आहोत. सावित्रीबाई पुढे म्हणतात,

"नसानसात इर्षा खेळवून विद्या मी घेईन!

शूद्रत्वाचा डाग हों माझा निपटून काढीन!"

विद्या धन' या कवितेत त्या म्हणतात,

'विद्या धन आहे रे !

श्रेष्ठ सा—या धनाहून !

तिचा साठा जयापाशी !

ज्ञानी तो मानती जन !!"

आपल्या 'संसाराची वाट' या कवितेत त्या म्हणतात

'शांतता आपली! ठेवावी प्रपंची

हीच वाट साची ! संसारात !!'

'मानव सृष्टी 'या आपल्या काव्यात त्या मानवाचे निसर्गाशी असलेले अतुट नाते स्पष्ट करतांना म्हणतात,

"मानवप्राणी निसर्ग सृष्टी व्दयशिक्क्यांचे नाणे!

एक असते म्हणूनही सृष्टीला शोभवू मानवे लेणे

सामाजिक जाणीव असलेल्या कविता आणि बोधाने ओथंबले विचार अनुभवाच्या कसोटीवर

घासलेलं हे काव्य आहे. शुद्रांच्या अत्यंत दयनिय अवरथेच चित्रण सावित्रीबाईच्या कवितेत आहे.

त्यांच्या स्थितीविषयी त्या रक्ताच्या शाहीनं लिहीतात—

शुद्र आणि अतिशुद्र अज्ञानाने पछाडले !

देवधर्म रुढी अर्ची दारिद्र्याने गळाडले !!

सुखाचे नसते हाव दुःखास सुख मानली !

विधाते निर्मिले जैसे राहावे बोध सांगती!!

विषम रचती समाजाची रिती !

धूतांची ही निती अमानव !

बोधपर कवितेत सावित्रीबाई अतिशय कळवळून म्हणतात की,

विद्येविण गेले वाया पशु

स्वरथ नका बसू! विद्या घेणे

नव्या युगाची वाट दाखवित असतांना 'जुने जावू द्या मरुणालागूनी' या केशवसुतांच्या ओळीची आम्हाला आठवण होते. त्याचे अगदोर दोन शतक सावित्रीबाई म्हणाल्या होत्या, दूर फेकूनि रुढी द्या रे

परंपरेची मोडूनी दारे !!,

तयास मानव म्हणावे की? ही प्रदीर्घ कविता आहे. या कवितेत त्या म्हणतात

ओळेखे दुःखीत जणू जनगीत

जाणे परहित—तो मानव

सावित्रीबाईचा दुसरा प्रसिद्ध काव्यसंग्रह म्हणजे 'बावन्नक शी सुबोधरत्नाकार' हा ग्रंथ 1892

साली व—हाडातील अमरावती जिल्यातील करंजगाव या गावी सत्यशोधक समाजाचे स्वामी

लक्ष्मणशास्त्री सोनार यांच्याकडे प्रकाशित झालेला आहे. या काव्यात पेशवाईच्या रावबाजीचे

आणि किडल्यासडल्या समाजाचे विदारक चित्रण केले आहे. त्यातील काही ओळी अशा आहेत.

स्वथुंकी थूंकाया गळी गाडघे ते

खुना नाशया ढुंगणी झाप होते!!

——अशी माजली पेशवाई विचित्र!!

अशा काव्यातून त्यांनी अस्पृशांचे दुःख आपल्या काव्यातून व्यक्त केले आहे.

असे काव्य आजच्या कवितेत कवचितच बघायला मिळेल.

'सुंदर सृष्टी, सुंदर मानव, सुंदर जीवन सारे !!'

सृष्टी सुंदर व जिवंत राहीली तर सारा मानव समाजसुखी होईल हा संदेश त्यांनी त्याच वेळी दिला होता.

' कधी कल्पी मी विश्वमित्र आहे!

काव्य माझे हे प्रतिसृष्टी आहे!!

निसर्ग रक्षणाबोरोबरच त्या अंधश्रद्धेवरही हल्ला चढवतात

"गोट्याला शेंदूर फासून तेलात

बसवी देवात! दगड तो!!

धोंडे मुले देती! नवसां पावती!

लग्न का करीती! नारी—नर !!

अंधश्रद्धेबोरोबरच सावित्रीबाईंनी कर्मसिधांतावरही प्रहार करतात 'मनू म्हणे' या प्रबोधनपर

कवितेमधून सावित्रीबाई म्हणतात,

नांगर धरती !

शेती करती ! मठठ ते असती !!

मनू म्हणे

शुद्र जन्म घेती!

पुर्वीची पापे ती !

धूर्ताचीही निती ! अमानव

सावित्रीबाईची ही कविता कर्मसिध्दांतावर हल्ला करणारी आहे मनूने शेतक—यांना मठठ म्हणजे अडाणी म्हटले आहे. त्याचा आजचा जन्म हा पुर्वजन्माच्या संचितावरून प्राप्त झाला असून शेतक—यांनी त्याविरुद्ध कुरकूर न करता ती रिती मान्य कारवी. या विषमतावादी मनू विचाराविरुद्ध सावित्रीबाईंनी शेरा मारला., ही धूर्त, कावेवाज भटांची अमानुष निती व कृती आहे त्यापासून सावध राहीले पाहीजे असा इशारा सावित्रीबाईंनी दिला आहे. वरील सावित्रीबाईच्या काव्याचे चिकीत्सक विश्लेषण केले तर असे लक्षात येते की, आजच्या मराठी कवितेमध्ये व्यक्त होणारे विचार सावित्रीबाईंनी कितीतरी अगोदर स्पष्ट केलेले होते. यावरून त्यांची आधुनिक विचारसरणी आपल्याला दिसून येते. त्याचबरोबर समाजाची असलेली कळकळ व येथिल दृष्ट लोकांच्या कारवाया व अंधश्रधा यावरही त्यांनी जोरदार प्रहार केलेले आहे. एकूणच सावित्रीबाईच्या काव्यातील बुध्दीप्रामाण्यवाद आपल्याला दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथाची सूची

1. मा. गो. माळी :— क्रांतिज्योती सावित्रीबाई आशा प्रकाशन गारगोटी ज्योतीराव फुले जिल्हा कोल्हापूर—
30 नोव्हे.1981
2. सतिश नराळ :— लोकमाता सावित्रीबाई फुले बजाज पब्लिकेशन, व्यक्तित्व आणि कवित्व अमरावती—2000
3. दिलीप आर. मढीकर :— सावित्रीबाई फुले(जीवन व कार्य) ललितराज प्रकाशन, जाने. 2000
4. निळा पांढरे :— ज्योती सावित्री पॉपिलॉन पब्लिकेशन,
हॉउस पुणे—2001
5. प्रा. रघुनाथ कडवे :— सामाजिक क्रांतिची अग्रदूत मिलींद प्रकाशन ,वर्धा सावित्रीबाई फुले –जाने. 2007
6. डॉ. यशवंत मनोहर :— मी सावित्री ! युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर एप्रिल 2007
7. जी. ए. उगाले :— सावित्रीबाई फुले
8. वृत्तपत्र :— सम्राट (4 जाने. 2005)
लोकमत (3 जाने. 2007)
देशोन्नती (3 जाने. 2008)

महानुभाव पंथ : तत्त्वज्ञान, वाङ्मय आणि कार्य

डॉ. सौ. वीरा मांडवकर

सहायक प्राध्यापक
इंदिरा महाविद्यालय, कलंब, जि. यवतमाळ

गोषवारा —

महानुभाव पंथाचा उगम समृद्धावस्थेत झाला. यादवकाळात इसवीसनाच्या तेराव्या शतकात चक्रधरस्वार्मीच्या पुढाकाराने उदयास आलेल्या ह्या पंथाची पुढील काही शतके मोठी भरभराटीची गेली. चांगदेव राऊळ, श्री गोविंदप्रभू, चक्रधर, नागदेवाचार्य, महादेवासारखे थोर लोक या पंथात झाले. हा पंथ वेदांबद्दल आदर बाळगणारा असला तरी त्यांना प्रमाण मानणारा नाही. महानुभाव पंचकृष्णांच्या वचनानांच प्रमाण मानतात. हा पंथ द्वैती पंथ असल्याने जीव आणि ईश्वर यांचे द्वैत ते मानतात. महानुभाव वाङ्मय पंथनिष्ठेवर आधारलेले आहे. पंथातील शिष्यांसाठी असणारे नियम आणि आचाराखरू याविषयीच्या कल्पना कडक असल्यामुळे तसेच महानुभावीय संन्याशांची भिन्न राहणी, विटाळ-चांडाळाच्या व शूचिअशूचित्वाच्या वेगळ्या कल्पना, त्यांचा पेहराव, पद्धती व रूढ चालीरीती पाळण्यातील शिथिलता यांमुळे काळांतराने महानुभाव पंथाविषयी अप्रीती निर्माण झाली.

बीजशब्द —

पंथ, ज्ञानमार्ग, प्रवर्तक, लीळा, गुरुकृपा, आचाराखरू

प्रस्तावना —

महानुभाव पंथाचा उगम अतिशय समृद्ध असा झाला. यादवकाळात इसवीसनाच्या तेराव्या शतकात चक्रधरस्वार्मीच्या पुढाकाराने उदयास आलेल्या ह्या पंथाची पुढील दोन—तीन शतके मोठी भरभराटीची गेली. ‘महानुभाव’सोबतच या पंथाची महात्मा, अच्युत, जयकृष्णी, भटमार्ग, परमार्ग अशीही नावे आहेत. एकनाथांच्या काळापासून हा ‘मानभावपंथ’ या नावाने ओळखला जातो. ‘महानुभाव याचा अर्थ ‘महान अनुभव: तेज: बलं वा यस्य सः महानुभावः’ याप्रमाणे केला असता मोठ्या तेजाने युक्त असलेल्या लोकांचा पंथ हा महानुभाव पंथ असे म्हणता येईल.’^१ महानुभावांच्या वाङ्मयनिर्मितीने मराठी साहित्याला समृद्धी दिली. ‘मराठीत गद्यचरित्रलेखनाच्या मुहूर्तमेंदीचे श्रेय महानुभावांचे आहे. म्हाइंभटाने स्मरणशक्तीतून आणि सत्यनिष्ठेची प्रतिज्ञा घेऊन लिहिलेले ‘लीळाचरित्र’ हे चरित्रलेखनाचा आदर्श तर ठरलेच, पण उभ्या मराठी वाङ्मयाचा मानदंड बनून राहिले.’ नेंद्र, भास्करभट्ट यांसारखे रसिक कवी, दामोदर पडितांसारखे भाष्यकार, महंदंबेसारखी मराठीतील पहिले कथाकाव्य लिहिणारी कवयित्री असे अनेक रचनाकार महानुभावीय प्रेरणे प्रेरित होऊन लिहिते झाले. स्त्रियांनी रज्जवला स्थितीत विटाळ पाळण्याची आवश्यकता नाही असे महादेवासेला सांगून चक्रधरांनी एक नवीन विचार जगापुढे मांडलेला दिसतो.

१ महानुभाव पंथातील महत्त्वाच्या व्यक्ती —

अ. चांगदेव राऊळ :

चांगदेव राऊळ यांचा जन्म फलटण (जि. सातारा) येथील जनकनायक व जनकाइसा या ब्राह्मण दांपत्याच्या पोटी चक्रधर व चक्रपाणी या देवतांच्या प्रसादाने झाला. त्यामुळे त्यांना चांगदेव चक्रपाणी म्हणत असत. त्यांचा विवाह कमळाइसा हिच्याशी झाला होता; परंतु ते वृत्तीने विरक्त होते. संसारात वैराग्य उत्पन्न होऊन फलटणहून इतर नागरिकांसमवेत माहूरच्या यात्रेला जाण्यासाठी निघाले. पुढे दत्तात्रेयप्रभूंपासून उभय शक्तीचा स्वीकार करून परमशक्ती आच्छादली व अवरशक्ती प्रकट केली, म्हणून त्यांना ‘आच्छादनीचा अवरदृश्यावतार’ असे म्हणतात. माहूरच्या वास्तव्यानंतर चांगदेव द्वारकेला राहिले. उजव्या हाती खराटा व डाव्या हाती सूप घेऊन ते द्वारकेतले रस्ते झाडून काढीत. ‘त्यांच्या दर्शनाला येणाऱ्या लोकांच्या डोक्यावर ते सूप व खराटा मारीत असत. त्यामुळे त्या लोकांना देवतांच्या विद्या प्राप्त होत असत. अशा ५२ पुरुषांना त्यांनी विद्यादान केले.’^२

फलटणहून निघाल्यापासून ते नैष्ठिक ब्रह्मचर्य पालीत होते. पुढे ‘कामाख्या’ नावाच्या एका हठयोगिनीमुळे त्यांनी शरीराचा त्याग केला. त्यानंतर ‘भरवस’ येथील स्मशानात आणलेल्या ‘हरपालदेव’ यांच्या मृत शरीरात प्रवेश केला. हेच हरपालदेव पुढे ‘चक्रधर’ या नावाने प्रसिद्धीस आले. गोविंदप्रभू व उधळीनाथ हे त्यांचे प्रमुख शिष्य होते.

ब. श्री गोविंदप्रभू (इ.स. ११८७ ते १२८७) :

अमरावती जिल्हातील चांदुरबाजार तालुक्यातील रिद्धपूर अथवा ऋद्धपूरजवळील काटसरे गावी अनंत नायक व नेमाइसा या ब्राह्मण दांपत्याच्या पोटी गुंडो उर्फ गोविंद यांचा जन्म झाला. चांगदेव राऊळ यांच्यापासून दीक्षा घेतल्यानंतर परत रिद्धपूरला येऊन उपदेश करण्याचे कार्य करण्यास सुरवात केली. पंथात ते ‘जुंडम प्रभू’ किंवा ‘गोविंदप्रभू’ म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांचा वेश, खाणे—पिणे एखाद्या वेडपिणशासारखे असे. गोविंदप्रभूना ईश्वरी अवतार समजले जाते. त्यांचे चरित्र अनेक चमत्कारांनी भरलेले आहे. एखाद्याच्या मृत्यूची सूचना ते

आशीच देत असत. याशिवाय मेलेल्यांना उठविणे, पर्जन्य बोलविणे, दुरून गाईचे दूध काढणे, मुक्याला वाचा देणे इत्यादी नानाविध चमत्कार त्यांनी केले.^३ गेविदप्रभू यांच्यापासून श्री चक्रधर यांनी शक्तिस्वीकार केला. महानुभावांच्या तीन आद्यपुरुषांच्या परंपरेत द्वारावतीकार चांगदेव राऊळ, श्री गुंडम राऊळ व चक्रधर यांचा समावेश होतो. हे सर्वजण वैराग्यसंपन्न होते.

क. चक्रधर (इ.स. १९९४ ते १२७२) :

गुजराथमध्ये आठशे वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या विशालदेव नावाच्या राजास माल्हणदेवीपासून दत्ताच्या प्रसादाने झालेल्या मुलाचे नाव हरपालदेव असे होते. हरपालदेवाचा जन्म इ.स. १९९४ (शके १११६) मध्ये झाला. पुढे सन १२२१ मध्ये हरपालदेव मृत झाला असता त्याच्या देहात श्री चांगदेव राऊळ यांनी प्रवेश केला, असे सांगितले जाते. तेथूनच त्यांच्या अवतारकृत्याचा प्रारंभ झाला. चक्रधर हे या पंथाचे आद्य प्रवर्तक होत. महानुभाव पंथाचा स्थापनाकाल इ.स. १२६३ समजला जातो.

चक्रधरांनी पैठण येथे दीक्षा स्वीकारल्यानंतर पुढे ते सतत महाराष्ट्रात परिश्रमण करीत होते. जीवांचा उद्धार करीत व ज्याच्या त्याच्या योग्यतेनुसार ज्ञानमार्गाचा किंवा प्रेममार्गाचा उद्देश करीत त्यांचा संचार चालू होता. स्वार्थांच्या परिवारातील शिष्यवर्गात नागदेवाचार्य व महादेवास उर्फ महदंबा प्रमुख होते. वेघवती वाणीचे, तरुण, वत्सल, व्यासांगी आणि शिस्तप्रिय गुरु, बहुश्रुत आणि बहुविद्यादानी मार्गदर्शक, कुशल संघटक, सामान्य जनांत वावरून त्यांचा प्रेममार्गाने उद्धार करणारे, एक विरक्त सत्पुरुष आणि अहिंसेचे आद्य प्रवर्तक अशी चक्रधरांच्या व्यक्तिमत्त्वाची अनेक वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

श्री चक्रधरांच्या आठवणी (लीळा) त्यांचे शिष्य म्हाइंभट यांनी संकलित करून चरित्ररूपाने मांडल्या. ‘लीळाचरित्र’ नावाचा हा मराठीतील पहिला चरित्रग्रंथ होय.

ड. नागदेवाचार्य (तेरावे शतक) :

गोदावरीच्या काठी असणाऱ्या पुरी येथील माधवभट आणि आबाइसा यांचे पुत्र म्हणजे नागदेवाचार्य होत. पूर्वकाळात अनेक व्यसनांनी वेढल्या गेलेले नागदेव दादोस यांचेबरोबर चक्रधरांच्या भेटीला गेले. त्यांचा प्रभाव पडून त्यांनाच अनुसरून पुढे त्यांचे पट्टिशिष्य बनले. त्यांची मुख्य कामगिरी म्हणजे मुछ्यतः स्वार्थांच्या लीळांचे संशोधन व लेखन व्यवस्थितपणे म्हाइंभटांकडून करवून घेतले. ‘लीळाचरित्राचे ग्रंथकर्तृत्व जरी म्हाइंभटांचे असले तरी त्याचे बरेचसे श्रेय नागदेवाचार्यासच द्यावे लागेल.^४ दुसरे म्हणजे ‘रत्नमालास्तोत्रा’चेही संशोधन त्यांनी केले. त्यांनी केलेली आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे चक्रधरांच्या आवडीचा मान ठेवून मराठी भाषेत ग्रंथरचना करण्याची प्रेरणा त्यांनी आपल्या शिष्यवर्गास दिली. ‘नागदेवाची स्वतः एकही ग्रंथ लिहिला नाही; परंतु अनेक ग्रंथकारांना प्रेरणा देऊन ते ग्रंथकारांचे ग्रंथकार’ झाले, यात शंका नाही. चक्रधरांच्या प्रयाणानंतर त्यांच्या विचारांचा प्रसार नागदेवाचार्यांनी प्रवचने, निरुपणे, चर्चा, ग्रंथनिर्मिती, प्रवास, भेटीगाठी इत्यादी साधनांनी सुमारे तीस ते चालीस वर्षे केला. इतरांना ते वेधून घेत त्यांच्या या सामर्थ्यामुळे त्यांना वेघवती नागदेव’ म्हटले जाई. (सृतिस्थळ २१९)

इ. महादेवास (इ.स. १२४२ — १३१२ किंवा इ.स. १२२८ — १३०३) :

महादेवास उर्फ महदंबा म्हणजे मराठीतील आद्य कवयित्री आणि चक्रधरांची शिष्या व पट्टिशिष्य नागदेवाचार्य यांची चुलत बहीण. गोविंदप्रभंनी श्रीकृष्णाच्या विवाहाचा सोहऱा केला असता त्यावेळी स्वतःला करवली समजून महदेबेने जी १४९ (काहीच्या मते १४८) गीते रचून म्हटली त्यास ‘धवळे’ असे म्हणतात. महदंबेच्या नावावर ‘धवळे’, ‘मातृकी रुक्मिणी स्वयंवर’ व ‘गर्भकांड ओव्या’ या रचना आहेत. ज्ञानेश्वर—मंडळात मुक्ताबाईस जो मान होता, तो मान चक्रधर—मंडळात तिला होता. अतिशय जिज्ञासू, सेवाव्रती, शीप्रकाव्यरचनेत रस असणारी, आद्यकवयित्री अशा अनेक कारणांसाठी महदेबेचे नाव महानुभाव पंथात अग्रेसर आहे. गुरु चक्रधरस्वार्थांप्रती तिची समर्पणाची व भक्तीची भावना ठायी ठायी जाणवते. ‘सृतिस्थळा’त ‘रूपै, पहिल्या दिसापासौनि सेवटील दिसापर्यंत देवो तुवाचि धरला असे’ (सृतिस्थळ २५४) असे नागदेवाचार्यांनी तिच्या मृत्युसमयी तिला उद्देशून म्हटले आहे.

‘सूत्रपाठ’ या ग्रंथाचे ‘महानुभावांचा वेद’ असे म्हटले जाते. त्यातून महानुभावांचे सारे तत्त्वज्ञान विशद झाले आहे. हा पंथ द्वैती मताचा आहे. महानुभाव जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या वस्तू मुख्य व नित्य अशा मानतात.

प्रपंचास महानुभाव अनित्य मानतात. देवतांना महानुभावांनी गौण मानले आहे. त्यांच्या मते देवता नित्यबद्ध आहेत. त्या ज्ञान ऐश्वर्य देऊ शकल्या तरी परमेश्वर होऊ शकणार नाहीत. वेदांत ‘ब्रह्म’ हे अंतिम मानले असून ईश्वर हे त्याचे गौण स्वरूप म्हणून समजले गेले आहे. महानुभावांची तत्त्वज्ञानात याउलट स्थिती आहे. ते ईश्वरास प्रमुख स्थान देतात व ब्रह्मास त्याचा एक भाग मानतात. जीव—देवता, प्रपंच—परमेश्वर यांचे परस्परांशी किंवा सर्वांशी कधीच ऐक्य साधले जात नाही, असे हा पंथ मानतो. म्हणूनच त्यास द्वैती पंथ असे म्हणतात.

चक्रधरांनी आत्मज्ञान भक्ती आणि गृहकृपा यांना अधिक महत्त्व दिले आहे. हा पंथ वेदांबद्दल आदर बाळगणारा आहे; पण वेदांना प्रमाण मानणारा नाही. महानुभाव पंचकृष्णांच्या वचनांनाच प्रमाण मानतात. चक्रधरांची वचने ही महानुभावांची 'श्रुती' होय. नागदेवाचार्यांच्या वचनांस ते 'स्मृती' म्हणतात.

३. महानुभावांचा आचारधर्म —

महानुभाव पंथ प्रामुख्याने मुकुट्यांचा अथवा साधकांचा पंथ आहे. त्यामुळे या पंथातील शिष्यांसाठी असणारे नियम आणि आचारधर्म यांविषयीच्या कल्पना कडक असणे स्वाभाविक आहे. सन्यस्त व गृहस्थ असे शिष्यांचे दोन वर्ग या पंथात केलेले असून सन्याशाने नित्य अभ्यास, भिक्षाभोजन करावे, एकांतवास पत्करून परमेश्वराचे नामस्मरण करावे अशी अपेक्षा आहे.

जीव, देवता, प्रपंच आणि ईश्वर असे चार पदार्थ महानुभावाचीयांच्या दृष्टीने स्वतंत्र आहे. ते अनादी व अनंत आहेत. नित्य आहेत. प्रपंच हा जड परमेश्वर नित्यमुक्त, देवता नित्यबद्ध आणि जीव बद्धमुक्त आहे. हा पंथ द्वौती पंथ असल्याने जीव आणि ईश्वर यांचे द्वौत ते मानतात. त्यांच्या आचार-विचार-तत्त्वज्ञानावर विचार मांडताना 'कर्मकांड' आणि सुखविलास यांमध्ये रमणाच्या सामान्य संसारी जनांना हा आचारधर्म 'खड्गाच्या धारेप्रमाणे दुर्घर' वाटल्यास नवल नाही,^{१५} असे ल.रा. नासिराबादकरांनी म्हटले आहे.

४. महानुभावाची वाङ्मय —

सर्व महानुभाव वाङ्मय पंथनिष्ठेवर आधारलेले आहे. तीच त्यांची प्रेरणा आहे. पंथाच्या प्रवर्तकांची चरित्रे, लीळा, वचने, आच्यायिका, पंथीय तत्त्वज्ञान आणि आचारधर्म यांचे जतन करणे, त्यांचे दर्शन घडविणे आणि त्यांचा प्रसार करणे हीच वाङ्मयनिर्मितीमागची त्यांची प्रेरणा होती. गद्य व पद्य अशा दोन्ही माध्यमांतून त्याची जाणीवपूर्वक निर्मिती झालेली दिसते.

महानुभावाची वाङ्मयात 'लीळाचरित्र', 'श्रीगोविंदप्रभुचरित्र', 'दृष्टांतपाठ', 'सूत्रपाठ', 'मूर्तिप्रकाश', 'स्मृतिस्थळ', 'महदंबेचे धवळे', 'मातृकी रुक्मणीस्वयंवर', साती ग्रंथ इत्यादी महत्त्वपूर्ण वाङ्मय आढळते. साती ग्रंथांमध्ये 'शिशुपालवध', 'उद्धवगीता अथवा एकादशसंकंद', 'वछाहरण', 'रुक्मणी स्वयंवर', 'ज्ञानप्रबोध', 'सैहांद्रिवर्णन', 'श्रीऋद्धिपुरवर्णन' यांचा समावेश होतो.

महानुभाव संप्रदायातील म्हाइंभट यांना मराठीतील आद्य संशोधक व चरित्रिकार म्हणून ओळखले जाते. त्यांनी 'लीळाचरित्र'प्रमाणेच 'ऋद्धिपुरचरित्र' म्हणजेच गोविंदप्रभूचे चरित्रही लिहिले. या चरित्रग्रंथामुळे तेराच्या शतकातील मराठी भाषा, व्याकरण व वाङ्मय यांवरच नाही तर इतिहास, धर्म, समाज इत्यादिकांवरही फार मोठा प्रकाश पडतो.

५. महानुभाव पंथाचे कार्य —

सुमारे सहशे वर्षांपूर्वीच्या सामाजिक परिस्थितीतील सलणाच्या, बोचणाच्या विशिष्येधाच्या गोष्टीवर प्रहार करून आचारधर्माचा एक नवीन प्रवाह निर्माण केला गेला, तो म्हणजे महानुभाव पंथ. त्यांनी गीता, उपनिषदादी ग्रंथातील तत्त्वज्ञान स्वतः आचारधर्माच्या रूपाने आचरून दाखविल्यामुळे तत्कालीन महाराष्ट्रातील ७—८ वर्षांच्या परिभ्रमणात एकूण ५०० शिष्य, १३ शिष्यिणी यांचा परिवार त्यांना जमविता आला.

या पंथातील महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे वेदकालापासून वैदिक पंथांनी मानलेल्या देवतांची उपासना यात त्याज्य उरविली. देवतापेशा परमेश्वर हा 'अनादिनित्य' आहे, असे ते मानतात. पंचकृष्णांखेरी इतर देवतांना त्यांनी तुच्छ लेखले.

या पंथात स्त्रीशूदादिकांना धर्मदिरात इतरांच्या बरोबरीने प्रवेश मिळाला. मोक्षाधिकार स्त्रियांना आणि शूद्रांना आतापर्यंत वैदिक मतानुयायांनी नाकारला होता. त्यामुळे स्त्रीशूदादिकांचा मोठा वर्ग इतर लहान लहान देवादिकांच्या उपासनेतच गुरुफटून गेला होता. त्यातून त्यांना मुक्त करून मोक्षप्राप्तीचा मार्ग सर्वांना मोकळा आहे, असे चक्रधरांनी उद्घोषित केले. 'तुमचा काई जीवु आणि यांचिया काई जीवुलिया : तुमचे आनंदेवो राखता आणि याते आनंदेवो राखता? ऐसे काई एथ असे?:'^{१६} पुरुषांचा जीव आहे व स्त्रियांना जीवही नाही. पुरुषांचा एक देव व स्त्रियांचा दुसरा देव असे मानण्याचे काही कारण नाही, असे त्यांनी सारंगपांडिताला एका प्रसंगी सांगितल्याचा लीळाचरित्रात उल्लेख आहे.

महानुभाव पंथात परंपरागत चालत आलेल्या चातुर्वर्ण्याला मान्यता तर दिली नाहीच, पण त्याविरोधात आपले टीकास्त्र उपसले. त्यांनी जे विशिष्येध आपल्या अनुयायांना घालून दिले होते, त्यामुळे आपोआपच या चातुर्वर्ण्याचा अडसर दूर झाला होता.

या पंथाचा एक विशेष म्हणजे यात स्त्रीपुरुषांना सन्यास घेण्याची मोकळीक ठेवली गेली होती. वैदिक पंथीयांनी जो सन्यास स्त्रियांना निषिद्ध उरविला आहे, त्यालाच येथे मान्यता मिळालेली दिसते. महानुभाव पंथीयांनी स्त्रीपुरुषादिकांकरिता पुरस्कारिलेला सन्यास मार्ग सर्वांना पेलण्यासारखा नव्हता. पंथातील आचार्यांच्या योग्यता आणि समाजातील तेल्यामाळ्यांची योग्यता या सारख्या नव्हत्या; आणि त्यामुळे हा सन्यास या पंथाच्या पचनी पडला नाही.

या पंथाने चातुर्वर्ण्यासोबतच शूचिअशूचित्व, श्रेष्ठकनिष्ठादी कल्पनांचादेखील त्याग केलेला दिसतो. तद्वतच सोवळ्याओवळ्याच्याही कल्पना ते मानताना दिसत नाही. स्त्रियांनी मासिक धर्मामुळे विटाळ पाळण्याची आवश्यकता नाही, असा उपदेश नागदेवाचार्य करताना दिसतात.

महानुभावांच्या कामगिरीपैकी शेवटची पण अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे त्यांची वाङ्मयसंपदा. मराठी भाषेतील आद्यकवयित्री याच पंथाने दिली. साती ग्रंथ याच पंथातून आले. काव्यगुणाच्या दृष्टीने सरस व उत्कृष्ट ग्रंथ लिहूनही त्यांचे वाङ्मय विपुल व बहुविध आहे. मराठी भाषेतील आद्यकवयित्री याच

उपलब्ध झालेली पहिली ग्रंथसंपत्ती याच पंथाने निर्माण केली आहे. त्यादृष्टीने 'मराठी वाइमयाची गंगोत्री' म्हणून महानुभावीचांच्या ज्ञानेश्वरपूर्व ग्रंथनिर्मितीकडे बोट दाखविण्यास हरकत नाही.

६. महानुभाव पंथाच्या अप्रीतीची कारणे –

महानुभाव पंथाच्या अप्रीतीची अनेक कारणे सांगण्यात येतात. महाराष्ट्र सारखतकार वि.ल. भावे यांनी ऐतिहासिक कारणे सांगितली आहेत. त्यात मुसलमानी राज्यकर्त्यांकून युक्तिबळावर मिळवलेल्या काही खास सवलतीचा उल्लेख आहे. औरंगजेबासारख्या राज्यकर्त्याने जिजिया करात माफी देऊन हा पंथ अहिंदू असल्याचे घोषित केले. यादवकाळातील काही खास व्यक्तींची या पंथाकडे ओढ हेही एक ऐतिहासिक कारण सांगितले जाते. तसेच महानुभावीय संयाशाची भिन्न राहणी, विटाळ-चांडाळाच्या व शूचिंशूचित्वाच्या वेगळ्या कल्पना, त्याचा पेहराव, पद्धती व रूढ चालीरीती पाळण्यातील शिथिलता ही सर्व सामाजिक कारणे म्हणून नोंदवली गेली आहेत. याशिवाय चक्रधरांच्या चारित्र्यावरील संशय, पंथीयांना आचारधर्मानुसार पाळाव्या लागणाऱ्या जाचक गोष्टी आणि चक्रधर-नागदेवाचार्य यांच्यानंतर प्रभावी पंथप्रचारक न मिळाल्यामुळे या पंथाची प्रगती खुंटली. तसेच सर्वांना न झेपणारा संन्यासमार्ग, गावापासून दूर विजनवास पत्करण्याचा उपदेश, कायाकल्पे व अतिरेकी देहदंडनाची शिकवणूक, कदाच व भिक्षान्न यांवर निर्वाह करण्याचा दंडक, इतर पंथीयांच्या मानाने देवताविषयीची स्वीकारलेली संकुचित वृत्ती अशा अनेक कारणांमुळे या पंथाबद्लची अप्रीती वाढत गेली व लवकरच या पंथाला आपला गाशा गुंडाळावा लागला. साथ्य आणि साधने, ध्येय आणि वस्तुस्थिती, तत्त्वज्ञान आणि व्यवहार यांची योग्य ती सांगड – महानुभाव पंथाची ध्येये जरी उच्च होती तरी – त्यास घालता आली नाही. पुढे वारकरी संप्रदायाच्या आगमनाने व त्यांच्यातील सोप्या आचारविचार, लेखनपद्धती, प्रचारतंत्रामुळे लोक वारकरी संप्रदायाकडे आकर्षित होत गेले आणि महानुभाव पंथाकडील लोकांचा ओढा कमी झाला.

निष्कर्ष –

१. यादवकाळात इसवीसनाच्या तेराव्या शतकात चक्रधरस्वार्मीच्या पुढाकाराने महानुभाव पंथ उदयास आला.
२. चक्रधर हे या पंथाचे आद्य प्रवर्तक होत.
३. वेधवती वाणीचे, तरुण, वत्सल, व्यासंगी आणि शिस्तप्रिय गुरु, बहुश्रुत आणि बहुविद्यादानी मार्गदर्शक, कुशल संघटक, सामान्य जनांत वावरून त्यांचा प्रेममागाने उद्धार करणारे, एक विरक्त सत्पुरुष आणि अहिंसेचे आद्य प्रवर्तक अशी चक्रधरांच्या व्यक्तिमत्त्वाची अनेक वैशिष्ट्ये आहेत.
४. महानुभावांच्या तीन आद्यपुरुषांच्या परंपरेत द्वारावतीकार चांगदेव राऊळ, श्री गुंडम राऊळ व चक्रधर यांचा समावेश होतो.
५. नागदेवाचार्यांनी मराठी भाषेतच ग्रंथरचना करण्याची प्रेरणा आपल्या शिष्यवर्गास दिली.
६. महाद्वेला मराठीतील पहिले कथाकाव्य लिहिणारी कवयित्री असे सन्मानाने म्हटले जाते. महानुभाव संप्रदायातील म्हाइंभट यांना मराठीतील आद्य संशोधक व चरित्रकार म्हणून ओळखले जाते.
७. 'सूत्रपाठ' या ग्रंथास 'महानुभवांचा वेद' असे म्हटले जाते. त्यातून महानुभावाचे सारे तत्त्वज्ञान विशद झाले आहे. महानुभाव हा पंथ द्वैती मताचा आहे.
८. या पंथात स्त्रीशुद्धादिकांना धर्मांदिरात इतरांच्या बोर्बरीने प्रवेश मिळाला त्याचप्रमाणे स्थितीत विटाळ पाळण्याची आवश्यकता नाही असे महादाईसेला सांगून चक्रधरांनी एक नवीन विचार जगापुढे मांडला.

संदर्भ –

१. मोकाशी, पं.रा., 'महानुभावपंथ', महाराष्ट्रातील पाच संप्रदाय, द्वितीयावृत्ती, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, १९७५, पृ. ३८.
२. जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.), 'चांगदेव राऊळ', भारतीय संस्कृतिकोश, खंड तिसरा, प्रथमावृत्ती, भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, पुणे, १९६५, पृ. ३५०-३५१.
३. जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.), 'गोविंदप्रभू', भारतीय संस्कृतिकोश, खंड तिसरा, उनि., पृ. १८८.
४. मोकाशी, पं.रा., 'महानुभाव पंथ', महाराष्ट्रातील पाच संप्रदाय, उनि., पृ. ४५.
५. शेवडे, इंदुमती, संत कवयित्री, प्रथमावृत्ती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८९, पृ. ४०.
६. नसिराबादकर, ल.रा., 'महानुभावांची साहित्यसंरिता', प्राचीन मराठी वाइमयाचा इतिहास, सहावी सुषारित आवृत्ती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९७, पृ. १८.
७. कोलते (संपा.), वि.भि., लीलाचरित्र (उत्तरर्थी), प्रथमावृत्ती, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई, १९७८, पृ. ८४.

संदर्भग्रंथ –

१. देशमुख, उषा मासव, 'रुजुवात', मराठी साहित्याचे आदिबंध, प्रथमावृत्ती, लोकवाहमय गृह ग्रालि., मुंबई, १९८२,
२. चतुरकर, श.कि., मराठी संतांचा आध्यात्मिक विचार, प्रथमावृत्ती, पुं.कि. चतुरकर, अमरावती, १९७९,
३. भिंगारकर, दा.बा., 'संत कवयित्री जनाबाई : चरित्र, काव्य आणि कामगिरी, प्रथमावृत्ती, मंजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, १९८९
४. सुंठणकर, बा.र., महाराष्ट्रीय संतमंडळाचे ऐतिहासिक कार्य, द्वितीयावृत्ती, पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई, १९९४

डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांची झाडीबोलीतील कविता

नरेंद्र तुकडोजी आरेकर,

सहयोगी प्राध्यापक

श्री. गोविंदराव मुनघाटे महाविद्यालय, कुरखेडा

जि. गडचिरोली ४४१२०९

प्रास्ताविक

प्रत्येक साहित्यिकाच्या लेखनकार्याचा प्रारंभ कवितेच्या रचनेपासून होतो असे म्हटले जाते. बोरकरदेखील त्या नियमाला अपवाद नाहीत. अगदी शाळकरी जीवनापासून त्यांना कविता आणि विशेषत: गीते रचण्याचा छंद होता. त्या काळात तरुणांवर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या भजनांची मोहिनी अपरंपार होती. बोरकरांनीही आपल्या थोरांच्या पावळांवर पाऊल याकून तोच मार्ग अवलंबला. रेंगेपार (कोहळी) येथे त्यांच्या लहानपणी महाराज येऊन गेले बोरकरांना नवीन प्रेरणा मिळाली. त्यातच किसन महाराज नामक एका संत पुरुषाचे रेंगेपारला नेहमी येणेजाणे होते त्यांचाही प्रभाव पडला आणि ते भक्तिगीतरचनेकडे वळले. त्यातूनच त्यांची अफाट काव्यनिर्मिती झाली आहे.

नवोदितांना कविता रचण्यासंबंधी माहिती मिळावी म्हणून बोरकरांनी अनेकदा काव्यप्रबोधन शिबिरे आयोजित केली आहेत. आजपर्यंत अनेक संमेलने घेतलेल्या नागपूर नगरीत नेहमीच्या 'कविसंमेलन' या उपक्रमाएवजी 'कवितासंमेलन' या शीषकांतर्गत कवितालेखनाची द्विदिवशीय कार्यशाळा आयोजित केली. अगदी भक्तिगीतांचे लेखन करणाऱ्या झाडीपट्टीतील संतांकरितादेखील एक कवितालेखन कृतिसत्र घेऊन त्यांनी या क्षेत्रात नवीन जाणीवजागृती निर्माण केली. 'कविता ही स्वयंस्फूर्त नसते तर ती अगदी विचारपूर्वक केलेली कृती असते.'^९ हे त्यांचे नेहमीचे विधान, ते अशा कृतिसत्रात ठासून सांगतात आणि त्यासाठी अनेक पुरावे देतात. सोबतच उपस्थितांकडून एखादी प्रसिद्ध कवीची लोकप्रिय कविता वदवून घेऊन तिच्या चालीवर नवीन कवितेची निर्मिती करून घेतात.

डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांच्या काव्यलेखनाचे वर्गीकरण

अगदी प्रांगभाषासून कविता रचण्याचे वेड असल्यामुळे डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांनी विपुल काव्यरचना केली आहे. त्यांचे तब्बल १९ संग्रह प्रकाशित झाले आहेत. कवितेतील विषयांवरून व रचनांवरून त्यांचे पुढील प्रकारांमध्ये विभाजन करता येणे शक्य आहे.

अ. डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांचे कवितासंग्रह

आ. डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांचे गीतसंग्रह

इ. डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांचे चरित्रगीतसंग्रह

ई. डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांचे श्लोकसंग्रह

‘कानात सांग’ हा झाडीबोलीतील कवितासंग्रह, ‘कविता बोरकरांची’ हा त्यांच्या आत्मनिष्ठ कवितांचा संग्रह, ‘गीत हास्यायन’ हे विडंबन काव्य, ‘यारे या गाऊ या’ हा मराठीतील बालकवितासंग्रह ‘सुरसगीता’ हा अनुवादित गीतसंग्रह आणि ‘मा तेरे रूप अनेक’ हा हिंदी बालकवितासंग्रह असे सहा कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. तर ‘लोकशाहीची लोकगीते’ आणि ‘तुळशीमाळ’ हे त्यांचे गीतसंग्रह आहेत. त्यांच्या चरित्रगीतसंग्रहात ‘गीत जवाहर’, ‘श्रीगणेशमहिमा’, ‘गातो गाथा हरिनाथांची’, आणि ‘लहरीलीला’ यांचा समावेश होतो. ‘प्रौढांसाठी मनाचे श्लोक’, ‘विवाहगीते व मंगलाष्टके’ व ‘वायुसुतपंचेविशी’ हे त्यांचे श्लोकसंग्रह प्रकाशित आहेत.

अ. डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांच्या काव्यसंग्रहाचे वर्गीकरण

बोरकरांचे पाच काव्यसंग्रह प्रकाशित असून त्यांचे पुढील प्रकारांमध्ये वर्गीकरण करता येते...

१. झाडीबोलीतील कवितासंग्रह

२. आत्मनिष्ठ कवितांचा संग्रह

३. विडंबन काव्य

४. बालकवितासंग्रह

५. अनुवादित गीतसंग्रह

६. हिंदी बालकवितासंग्रह

१ झाडीबोलीतील कवितासंग्रह : ‘कानात सांग’

हा संग्रह १९ ऑक्टोबर २००२ ला राजुरा, जि. चंद्रपूर येथे पहिल्या झाडीपट्टी नाऱ्ब संमेलन प्रसंगी प्रकाशित झाला. कवितासंग्रहात डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांनी विविध प्रसंगांनी रचलेल्या आपल्या झाडीबोलीतील

६५ कवितांचा समावेश केला आहे. आपल्या पहिल्या झाडीबोलीतील कवितेच्या संदर्भात ते म्हणतात, ‘याच ‘पवनपर्व’ मध्ये डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांची ‘अडचा घुटाची भूक’ ही खास झाडीबोलीची कविता १९८१ च्या २० मार्च रोजी प्रकाशित झाली. झाडीबोलीतील विविध वाक्प्रचारांचा वापर करून रचलेली ही कविता झाडीबोलीच्या प्रगतीचे प्रसादचिन्ह ठरली. हीच झाडीबोलीतील पहिली प्रकाशित कविता म्हणता येईल.’’^३ या उद्धरणावरून स्पष्ट आहे की झाडीबोलीतील पहिली कविता रचणारा कवी म्हणून त्यांचा उल्लेख करावा लागेल.

या कवितासंग्रहाचे शीर्षक असलेली ‘कानात सांग’ ही कविता या संग्रहात क्रमांकानुसार प्रथम असून बोरकरलिखित झाडीबोलीतील सर्व कवितांमध्ये उत्कृष्ट समजली जाणारी ही कविता आहे.

‘झालीना भरला सोना मोवाच्या झाडाखाली

कानात सांग परसाच्या घात फुलाची आली !’

ही कविता सर्वाच्या ओठावर रेंगाळणारी आहे. निसर्गनियमानुसार पळस आधी फुलतो आणि नंतर मोहाला फुले यायला लागतात. पण येथे मोहाच्या खाली सोन्यासारखा फुलांचा सडा पडला आहे आणि पळस मात्र अद्यापि फुलायचाच आहे. तेहा कवी म्हणतो की कोणीतरी त्या पळसाच्या कानात सांगा की आता फुलायचा मोसम आला आहे; आता फुलायलाच हवे. ही कविता वाच्याथर्वे दोन झाडांच्या संबंधाने असली तरी तिचे लक्ष्यार्थ अनेक आहेत. अनुत्तीर्ण झाल्या कारणाने निराश तरुणाला, बलात्कार पीडित तरुणीला, सततच्या नापिकीमुळे आत्महत्या करावयास सज्ज झालेल्या शेतकऱ्याला, दारिद्र्याने गांजलेल्या मजुराला..कोणालाही नवचेतना प्रदान करण्याची क्षमता या कवितेत सामावली आहे, अशी ही बहुआयामी कविता झाडीबोलीत लिहिली गेली आहे.

‘कानात सांग’ या कवितासंग्रहातील अखेरची कविता ‘झाडीगवरव’ ही आहे. या कवितेसंदर्भात प्रत्यक्ष कवीची साक्ष पुढीलप्रमाणे आहे, ‘हे तर आता झाडीबोली साहित्य चळवळीचे अधिकृत गीत होऊन बसले असून प्रत्येक कार्यक्रमाच्या प्रारंभी ते गायचा पायंडाच पडलेला आहे. गजानन बागडे यांच्या भरदार आवाजाने त्या गाण्याचे सोने करून टाकले आहे.’^३

या संग्रहातील ‘अडचा घुटाची भूक’ ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण कविता आहे. या संग्रहात मूळ नाव बदलून ती ‘कारोन्या’ या शीर्षकाने आली आहे. ही झाडीबोलीतील पहिली प्रकाशित कविता असल्याचे नमूद केलेलेच आहे. तिचे वेगळेपेण म्हणजे, झाडीबोलीतील विविध वाक्प्रचारांचा वापर करून लावणीच्या थाटाने जाणारी ही कविता आहे. लावणीच्या बाजातील त्यांची ही कविता रसिकमान्य झालेली आहे.

‘हरी बाई हरी’ ही कविता झाडीपटीत गृह पेरणी महिलेनेच करावयाची असते. या पेरण्याला जे साधन वापरतात त्यास ‘हरी’ हे नाव आहे आणि ते स्त्रीलिंगी वापरले जाते. पण लिंगाचा विचार न करता तिला दुसरा ‘हरी’ आठवतो...

‘हरी बाई हरी तुजी करता पूंजा

तूच हरी माजा हरी, हरी !’

आपल्याला गृह पेरावयास मदत करणारी ‘हरी’ हीच तिला ‘हरी’ म्हणजे परमेश्वर वाटते आणि तिची पूजा करावयास ती सज्ज होते. वर येणारा दाण्याचा अंकूर पाहून ती गाते...

‘दाना आल्या वन्या हिवरा तिसूड

भोला तो संकर गवराईचा !’

अशाच एका कवितेत बहिणाबाईनी वर आलेला दोन पातीचा कोंब वाच्याने हलताना पाहून ‘ठाया वाजवती पान, दंग देवाच्या भजनी’ असे म्हटले आहे.^४ तर येथे हरिशंद्र बोरकरांनी तीन पाती असलेल्या कोंबाला सरळ गवराईचा पती असलेल्या शंकराच्या त्रिशुळाची उपमा दिली आहे.

‘सिमने बाई’ या कवितेत आपल्या घरी चिमणीने गोदा म्हणजे घरटे बनविल्यानंतर हरखून गेलेली सासुरवाशीण तिला निश्चिंत करताना म्हणते...

‘तुजा घर, माजा गोदा येल्या जावो अबारालं

नोको लागो ढीट सये तुज्या, माज्या सौंसारालं !’

या कवितेतील सासुरवाशीण स्वतःच्या घराला गोदा म्हणजे घरटे म्हणते आणि चिमणीच्या घरट्याकरिता मात्र घर हे संबोधन वापरते. दोन शब्दांची अदलाबदल करून सासुरवाशीण व चिमणी यांच्यातील अद्वैताचा भाव अधिक बळकट करण्यात बोरकरांचे शब्दलाघव कारणीभूत ठरले आहे.

या संग्रहात ग्रामीण स्त्रीच्या व्यथा व कथा उकलणाऱ्या कविता विपूल आहेत. ‘फुटला कपार’ या कवितेत विधवेच्या वेदना बद्ध केल्या आहेत; तर ‘धुन्याचा परस’ या कवितेत सासुरवाशीणीच्या मनातील शंकाकुशंकांना वाचा फोडली आहे. ‘माजा सुसरा, सुसरा’ या कवितेत आनंदी संसाराचे तृप्त वर्णन तिच्या मुखाने वदविले आहे; तर ‘उंद्या दिवारी’ मध्ये आपल्या दरिद्री जीवनाची चिंता तिने प्रकट केली आहे. ‘पानी’ या कवितेत अती पावसामुळे गळणाऱ्या घराची अवस्था सांगितली आहे; तर ‘बारी’ मध्ये तिने नाकातील लेणे घालायची हौस कथन केली आहे. बोरकरांनी गजलसदृश काव्यलेखनही केले आहे.

‘दुनियेत या कसं रे, आयेत लोक, देवा ?

खेदाड तूच यायलं मारून फोक, देवा !’

आजच्या अनाचारावर आपल्या तिखट शब्दात तीव्र प्रहार करणारी ही झाडीबोलीतील गजल आहे.

‘घाण्यात कटइ तैसी पिरतेत कास्तकारा

सोन्यात धान तैसा घेतेत सोक, देवा ।

घाण्यात ऊस पिळावा तसे हे शेतकऱ्याला पिळतात आणि धानाचा शोष घ्यावा तसा सोन्याचाही घेऊन लवाडी करतात, असे या स्वार्थी लोकांचे वर्णन येथे बोरकर करतात. लोक व फोक यांच्याशी सख्य सांगणारे झोक, जोक, ठोक, सोक, धोक, ढोक, ठोक, नोक आणि टोक हे सारे ‘सहधर्मी’ शब्द वापरून बोरकरांनी या गजलेची रचना केली आहे. ही सारी गजल ‘समांगी’ या प्रकारातील असून संपूर्णपणे निर्दोष उतरली आहे.

गजलेने आपले स्वतंत्र साहित्यशास्त्र निर्माण करून तिला माय मराठीचा नऊवारी पेहराव ल्यायला द्यावा असे त्यांनी चंद्रपूरच्या एका गजल संमेलनप्रसंगी आवाहन केले. वर नमूद केलेले गजलेच्या संदर्भातील ‘समांगी’ व ‘सहधर्मी’ हे दोन्ही पारिभाषिक शब्ददेखील त्यांनीच सूचविलेले वापरले आहेत. मराठीला गजलेचे पारिभाषिक शब्द प्रदान करणारे अभ्यासक म्हणून डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांची ओळख आहे.

झाडीबोली सारीच आवाहने पेलण्यास समर्थ आहे, याचा प्रत्यय बोरकरांच्या कविता देतात. ते केवळ परंपरागत ओवी किंवा अभंग यातच गुरफटून न राहता अनेक ज्येष्ठांनी वापरून पुनित केलेल्या सुमंदरमाला या प्रदीर्घ वृत्ताचा वापर करून ‘माजी झाडी’ या कवितेत झाडीबोलीचे अलौकिक सामर्थ्य साधार सिद्ध केले आहे.

“तुज्यावानि माये, खरी तूच होये, तुलं वो नसं कायची ऊपमा

तुजा दूद माज्या बोलीत माये, कमीची नसं मालं काई तमा !”

‘तुझ्यासारखी केवळ तूच, तुला कोणतीच उपमा नाही’ असा अगदी अनन्य अलंकाराचा वापर करीत ‘माझ्या बोलीत तुझे दूध असताना मला न्यूनतेची किंचितही तमा नाही’ असे बेदरकार उद्गार काढून कवीने बोलीवरील आपला ठाम विश्वास व्यक्त केला आहे.

आपल्या अनेक नाटकांमध्ये डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांनी झाडीबोलीचा वापर केला असून तेव्हा त्या पात्रांच्या तोंडात गीतेही त्यांनी झाडीबोलीतलीच दिली आहेत. या गीतांतील काव्यमयतेसोबत नाट्यमयतादेखील विस्मयकारक आहे.

“चल वो बाई बजारालं

नाई या दादा बजारालं
डोक्सीवर्ता लुगडा फाटला
करून डंडई कपडा आटला
नसं धड लुगडा नेसावालं ।”

आपण बाजाराला का येऊ शकत नाही याची वेगवेगळी कारणे ती सांगत आहे. डोक्यावर लुगडे फाटले आणि दांड करून कापडदेखील आटले. नेसायला एकही धड लुगडे नाही. असे कारण सांगून नंतर हातातील बांगड्या फुटल्या म्हणून आधी कासाराला बोलाव अशी ती सबव सांगते; तर शेवटी कानातली बुगडी तुटली आणि कावली नसल्यामुळे पाटलीदेखील ठेवून द्यावी लागली; त्यासाठी सोनाराची विनवणी करते आहे हे कारण पुढे करते. अतिशय मनाला भिडणारी बोली, योग्य वाक्प्रचारांचा वापर आणि अवखळ संवाद यामुळे हे गाणे रात्री नाटकात ऐकले की सकाळी थेट पाटलापासून तर गुराख्यापर्यंत सान्यांच्याच तोडी घोळायला लागते. त्यांच्या संयत व मनोज्ञ काव्यकौशल्याचा हा परिपाक म्हणावा लागेल.

या पठडीतली बोलीतील नाट्यगीतांची रचना ‘जरा धिराना’, ‘अज जिवाची’, ‘लाडू’, ‘अंतरमंतर’, ‘जाते पोवा’, ‘तुकडुक’, ‘कारतूस पोचा’, ‘कसा मी करू ?’, ‘चल गा दादा’, ‘मोट’, ‘रोवना’, ‘जाऊ दे माल’, ‘मार्बद’, ‘पसेरी’, ‘खोटी निय्यत’ या कवितांतून विशेषत्वाने दृष्टिगोचर होते. अभ्यासकांच्या मते नाट्य हे काव्य असतेच ; पण काव्यात नाट्य आणण्याचे वेगळेपण त्यांच्या कवितेने जपून ठेवले आहे. या संग्रहातील कविता काव्यगुणासोबतच नाट्यगीताचा प्रत्येय देत राहतात.

खेड्यातील रान, तलाव व शेती आणि या सर्वावर आपला उदरनिर्वाह करणारा येथील शेतकरी बोरकरांच्या जिव्हाळ्याचा विषय शेतकर्यांचे दुःख त्यांनी उघड्या डोळ्यांनी पाहिले, ते आपल्या कवितेत त्यांच्याच बोलीत मांडायला लागतात...

“अगा, तुजी जिनगानी जसा ढोडा वाहे वानी
पूर चवा मयन्याचा मंग पुसं नाई कोनी !”

या कवितेतीत प्रत्येक कडव्यात आपल्या सभोवतालच्या प्रतिमा वापरून शेतकर्याच्या आजच्या दैनाकस्थेचे चित्रण केले आहे. चुलीतला निवा, पन्यातला सावा, धानातल्या सोंड्या, मोवाचा टोरोंबा, गोद्यातला गोच्या, डोक्सीतला खर्वडा, चडनाची मासरी, कोहन्याचा फूल ही प्रतिमांची जी गुंफण त्यांनी केली आहे त्यावरून ते या परिसराशी आणि निसर्गाशी किती व कसे एकरूप झाले आहेत ते स्पष्ट होते.

अशा प्रतिमांच्या माळा या काव्यसंग्रहाच्या पानोपानी आपल्याला दिसतात. ‘कवी झाडीपट्टीतील स्वतःच्या मायबोलीच्या, झाडीबोलीच्या आत्मसन्मानाविषयी बेफिकीर असलेल्या बांधवांना चेतविण्यासाठी हृदयहुंकाराचे शब्दसूर झाडीपट्टीतील प्रतिमांच्या माळा ओवत काव्यरूपात सादर करतात.’^५ हे विधान प्रतिमाविश्वाचे विशेष निश्चितच स्पष्ट करणारे आहे.

झाडीबोली हा डॉ. हरिशचंद्र बोरकर यांचा ध्यास आहे. त्याकरिता त्यांनी आपले सारे जीवन वाहिले आहे. त्यामुळे त्यांच्या या सर्वकष आत्मनिष्ठेचा अर्क त्यांच्या या कवितासंग्रहातदेखील पुरेपूर उतरला आहे. आपल्या परिसराविषयी आस्था, येथील सर्व वस्तुस्थितीचे सम्यक आकलन आणि ते सारे योग्य शब्दांत व्यक्त करण्याचे बोलीवरील प्रभुत्व या तीन गोष्टींचा एकत्रित आढळ, प्रतिमांचा वापर, योग्य विषयांची निवड आणि वास्तवाचे भान यामुळे त्यांच्या कविता रसिकमनाचा ठाव घेतात.

संदर्भ :

१. हरिशचंद्र बोरकर, मुलाखत, ‘डॉ. हरिशचंद्र बोरकर व्यक्ती आणि वाइमय’ शोधप्रबंधाकरिता परिशिष्ट १
२. ना. गो. थुटे (संपा.), ‘कविता झाडीची’, साकोली, २००२, पृ. ४
- ३ हरिशचंद्र बोरकर, ‘कानात सांग’, साकोली, २००२, पृ. ३
४. बहिणाबाई चौधरी, ‘बहिणाईची गाणी’, मुंबई, पृ. ३४
५. घनशयाम डोंगरे, ‘राबता’, साकोली, पृ. ६५

गडचिरोली जिल्ह्यातील गोंड, माडिया या आदिवासी जमातीतील लोकगीते : स्वरूपमीमांसा

डॉ. विजय रैवतकर
महात्मा गांधी महाविद्यालय
आरमोरी, जि. गडचिरोली

गडचिरोली जिल्हा आदिवासीबहुल जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. आदिवासीच्या विविध जमातींचे वास्तव या जिल्ह्यात आहे. आदिवासी जनजीवन मात्र अद्यापही विकासाच्या प्रवाहात येण्यासाठी संघर्ष करीत आहे. गडचिरोली जिल्ह्याला निसर्गसंपन्नता लाभली आहे. हिरव्यागार अरण्याच्या गर्भात आदिवासीचे जीवन जगणे सुरु आहे. वनउत्पादनात ते त्यांची उपजीविका करीत असतात.

मराठी लोकवाड्मयामध्ये लोकगीताचे दाळन संपन्न आणि समृद्ध आहे. लोकगीताला लोकसाहित्याचे आत्मा असे म्हटले जाते. मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या लोकगीतातून लोकजीवनाचा आविष्कार घडत असतो. लोकगीत हे एकप्रकारे परंपरेनुसार चालत आलेले आल्हाददायी संगीतच होय. एकूणच लोकगीते हे जीवनविकासाचे द्योतक आहे. लोकजीवनातील विविध तन्हा लाकगीतातून तद्वतच लोकसाहित्यातील विविध प्रकारांतून प्रत्ययास येत असतात.

आदिवासी जीवनाच्या विविध वैशिष्ट्यांपैकी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांची लोकगीते होत. गडचिरोली जिल्ह्यात गोंड, माडीया जामातीचे आदिवासी लोक आढळतात. त्यांनी एक पिढीजात लोकसांस्कृतिक परंपरा जोपासली आहे. या आदिवासी जमातींची लोकगीते हे खन्या अर्थात् सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनाचे एक दस्तावेजच आहे. त्यांच्या लोकगीतातून सामाजिक आणि सांस्कृतिक लोकजीवनाचा आविष्कार होतो. चार भिंतीतील शिक्षणाचा गंध त्यांना लाभला नसला तरी त्यांची लोकगीते आज अक्षर आहेत, असे म्हणावयास हरकत नाही.

गडचिरोली जिल्ह्यातील गोंड, कोलाम, माडिया जमातीतील आदिवासींचे वास्तव जीवनानुभव तपासले असल्यास लक्षात येते की, त्यांचे जीवन निसर्गाशी एकरूप असे आहे. काळशार वर्ण, वेशभूषा, केशभूषा, पानाची टोपी, अरण्यातील वास्तव्य, अंधश्रद्धा, जारण—मारण, जंतर—मंतर, देवावरील विश्वास, फळे, कंदमुळे, पशु—पक्ष्यांची शिकार, वेठविगार, गळफास लावून एखाद्या डोहावर दिवस दिवस बसून मासे पकडणे असे त्यांचे राहणीमान आहे. अशा वातावरणात मनोरंजन म्हणून त्यांनी पिढीजात लोकजीवनातील लोकपरंपरेतून जोपासल्या जाणाऱ्या गीतांना जोपासले आहे. त्यांची विविध प्रासंगिक गीते ही लोकगीतेच आहेत. त्यात विधीपर गीते, विवाह गीते, श्रमगीते, देविदेवतांचे गीते अशा विविध गीतांचा समावेश आहे.

आदिवासी म्हणजे विशिष्ट भाषा बोलणारे, विशिष्ट जीवन जगणारे, विशिष्ट परंपरेने नटलेल्या, शेकडो वर्षे जंगलपहाडात जीवन जगणारे आणि आपल्या धार्मिक, सांस्कृतिक मूल्यांची जोपासना करणारे होत. 'आदिवासींना सहानुभूतीने धरतीची लेकरे किंवा 'वनराईची लेकरे' म्हणून हाका मारतात. गिरीकुहरातील दीर्घ वास्तव्यामुळे त्यांना 'गिरीराज' असेही म्हणतात.' आज त्यांना 'आदिपुत्र' अथवा 'वनपुत्र' तर कुणी 'जंगलचे अनभिषिक्त राजे' म्हणूनही गौरवितात. खेरे तर आदिवासी हा आर्यपूर्व समूह आहे. ते खन्या अर्थात् वनाची लेकरे होत, या भूमीची आदी संतान होत. गोंड, भिल, कोलाम, माडीया इ. आदिवासी जमाती आजही गडचिरोली जिल्ह्यात आढळतात. त्यांच्या प्रथा, परंपरा, पद्धती इतर समाजापेशा भिन्न आहेत.

आदिवासींचे गोंडी गीत, गोंडी नृत्य लोकजीवनाचा उत्सर्फुर्त आविष्कार होत. त्यांनी या गोंडी गीतातून लोकसांस्कृतिक वारस्याचे जतन केले आहे. आदिवासीयांचे जीवन त्यांच्या सणासुदीवर अवलंबून आहे. गडचिरोलीमध्ये माडिया गोंड, गायता गोंड व त्यांच्या पोटजमाती आहेत. आपल्या जमातीतील वेगवेगळ्या प्रथा परंपरा जोपासत ते पुढे जाताना दिसतात. गोंड समाजाचा पेहराव, स्त्रियांचे गोंदण, अलंकार त्यांच्या जगण्याच्या पद्धतीचे वेगळपण सांगून जाते.

त्यांचे आराध्य देव पेरसापेन असून याला बडा देव, महाकाली, कंकाली, कालीमाता, गिरिजा, पार्वती असे संबोधले जाते. सणासुदीच्या प्रसंगातील त्यांचे लोकगीत असे,

‘बाबाले बाबाले

रिरीलो, रिरीलो

उजाबत्ती पूजारोय री री लो

ना रेल काय पूजा रोय री री लो’

पूजाविधीचे स्वरूप या गीतातून लक्षात येते. आदिवासींची विवाहगीतेदेखील त्यांच्या विवाहपरंपरेचे दर्शन घडवून जातात.

हरदायी हरदुले व...

तुजा निपजन कोटी

माजा ना निपजन व...

पाळाच्या येती

पाळीनी माझे बाई व...

पाळा तू राणी

माळी दादा मोट वलव

माळी डारा धर

पणी ना चालला व...

डंडो ना डंडी

हरदायी फरली व...

खांदी ना खांदी

हरदायी खंदला व...

जोडया खुदराणा

हरदायी येचला व...

सोन्या बिवडीना

हरदायी धुतला व...

नाही नयी वरी

हरदायी उकडला व...

कुंभाराच्या डेच्या
हरदायी उपसला व...
करंडयाच्या हाच्या

हिंदू आणि एकूणच संपूर्ण भारतीय सांस्कृतिक परंपरेत विवाह एक मोठा आनंदाचा आणि उत्साहाचा संस्कार आहे. या सोहळ्यात वधू वरंकडील मंडळी मोठ्या उत्साहाने नाचतात. 'हरदायी हरदुले' या गोंडी गीतातून वधूला हळद लावणे, तिला सोन्याचे दागीणे घालणे, हळटीने वधूचे स्नान (उटणे) करणे, तिला कुंकवाचा करंडा प्रदान करणे अशा आशयाची सुंदर रचना येथे केलेली दिसते. विवाह हा संस्कार भारतात प्रत्येक जातीधर्मात असला तरी प्रत्येक त्या जातीधर्मात या विवाहाच्या संस्कार पद्धती विविध आहेत. आणखी अशाचप्रकारचे विवाहगीत असे,

हरद कुकु लियारो दादा हरद कुकु लियारो
लियारो दादा हरद कुकु लियारो
गुलाल बुका अयारो दादा गुलाल बुका अयारो
अयारो दादा गुलाल बुका अयारो
नारळ डोडा अयारो दादा नारळ डोडा अयारो
अयारो दादा नारळ डोडा अयारो
नवीन दस्ती अयारो दादा नवीन दस्ती अयारो
अयारो दादा नवीन दस्ती अयारो
हरद कुंकु अयारो दादा हरद कुकु अयारो
अयारो दादा हरद कुकु अयारो
सारींदरका अयारो दादा सारींदरका अयारो
अयारो दादा सारींदरका अयारो

'अयारो दादा' या गोंडी विवाह गीतात सुद्धा हळद, कुंकू, गुलाल, बुका, नारळ, विलायची इ. पूजेच्या साहित्याने वराला सुशोभित करण्याची परंपरा स्पष्ट होते.

असे विविध लोकगीते या समाजात पहायला मिळतात. 'मनोरंजन, श्रम परिहार, व्रत वैकल्य, सण, उत्सव, धार्मिक विधीचे एक अंग म्हणून भावाभिव्यक्ती, उपचार करण्यासाठी मंत्रोपचार उपासना असे लोकगीताचे स्वरूप गोंड, मांडीया जमातीतील आदिवासी समूहात दिसून येते.

आदिवासी समाजातील सर्व व्यक्तींना एकत्र जोडणारा अत्यंत महत्वाचा दुवा म्हणजे त्यांची स्वतःची बोलीभाषा होय. कोणत्याही समाजाची भाषा म्हणजे त्या समाजाच्या जीवनाचे प्रतिबिंब असते. आदिवासीच्या बोलीभाषेतून त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक श्रद्धा, नात्यागोत्यांचे संबंध स्पष्ट होताना दिसतात.

'जीव नवता म्हणता भारी'

मंडा सजे भारी, निम कोयाम तैयारी'

त्यांची समान बोलीभाषा, समान धर्माचरण, समान संस्कृती व समान सामाजिक नियमने आदिवासीच्या आचारविचारातून एकजिनसीपणाने दिसून येते.

बहुसंख्य आदिवासी अत्यंत दुर्गम व डोंगराळ भागात राहतात. म्हणून त्यांचे पारंपरिक जीवनाचे सातत्य शतकानुशतके अखंडितपणे चालू आहे. गडचिरोली जिल्ह्यात गोंड, माडिया—गोंड, प्रधान व हलबा या प्रमुख आदिवासी जमाती आढळतात. ते आपल्या मनोरंजनासाठी पावसाळा संपल्यावर सुगीचा हंगाम आल्यावर नृत्यांनी सुरुवात करतात. दिवाळीपासून पुढे महिनाभर नृत्य चालतात. त्यात कामठी, ढोल, भवाडा, करमा, भगोन्या रेला, दण्डार, होलीनाच, दुडक्या, यासारखे अनेक लोकसाहित्य प्रकारांचा समावेश असतो. आदिवासींच्या लोकगीताबरोबर त्यांचे लोकनृत्यदेखील अधिक उल्लेखनीय आहे. लोकगीत आणि लोकनृत्य यांचा सुंदर समन्वय साधल्याचे त्यांच्या विविध प्रासंगिक कार्यक्रमांतून दिसून येते.

आदिवासींचे लोकसाहित्य हे अभ्यासाच्या नव्या दिशा स्पष्ट करणारे असून गडचिरोली जिल्हातील आदिवासी लोकसाहित्याचे संकलन होऊन लोकसाहित्यदृष्ट्या अभ्यास झाल्यास गडचिरोलीतील माडिया, गोंड या आदिवासी जमातीचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वाडमयीन पट निश्चितच साकार होईल, असे वाटते.

संदर्भ सूची

- १) गुरुनाथ नागगोंडे, 'भारतीय आदिवासी'
- २) गोविंद गारे 'महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती'
- ३) गोविंद गारे, 'आदिवासी कलाविश्व'
- ४) शरद व्यवहारे, 'मराठी लोकगीते : स्वरूपविशेष'

राष्ट्रसंत तूकडोजी महाराजाच्या ग्रामगीतेतील 'जिवन-शिक्षण' एक दृष्टीकोण

प्रा. धनराज डी. मुरकुटे

सरदार पटेल महाविद्यालय, गंज वार्ड, चंद्रपूर

सारांश –

राष्ट्रसंतानी ग्रामगीतेतील अध्याय 19 मध्ये 'जिवन-शिक्षण' विषयक विचार मांडलेले आहे. 'जिवन-शिक्षण' या शिक्षणप्रणाली प्रमाणे शिक्षण घेतलेला विद्यार्थी हा उत्तम नागरिक, नमूनेदार सेवक, आत्मसंरक्षक, देशाची जबाबदारी ओळखून प्रसंगी रनात चमकनारा राष्ट्रसैनिक निर्माण होवून समाजासमोर उभा राहील व सगळ्या समाजाला दिपवून टाकेल, नवा मार्ग दाखवेल.

राष्ट्रसंत म्हणतात 'विद्यार्थी निर्माण करण्याची जबाबदारी शिक्षकांवर अवलंबून आहे. शिक्षक हा सर्वश्रेष्ठ कलावंत आहे. कारण तो ओबॅडघोबड व्यक्तीमहत्वाला सूंदर आकार देतो. मणूष्य हा आजिवन विद्यार्थी असतो, शिक्षक हा तर अधिक प्रमाणात विद्यार्थी असलाच पाहिजे. तरच तो भावी राष्ट्रकूळांना (विद्यार्थ्यांना) नित्यनवे जिवन देवू शकते.'"

शिक्षकांनी आपल्या विद्यार्थ्यावर शाळा, महाविद्यालयातून 'जिवन-शिक्षण' विषयक विचार दिले. त्यांच्यावर योग्य संस्कार केलेत तर नकीच आज सुधा ज्ञानेश्वर, रविंद्र, शिवाजी सारखे संत, महात्मे, थोरपूरुष, पराक्रमी, देशाचे रक्षण करते निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही. अर्थात देशाचा विकास होईल.

बिज शब्द :— आदर्श शिक्षक, स्वावलंबन, सदगून, सदवर्तन, चारित्र, जिवन-शिक्षण, ग्रामोनन्ती, राष्ट्रसेवा.

प्रस्तावना :-

राष्ट्रसंत तूकडोजी महाराज विसाव्या शतकातील कांतीकारक अध्यात्मीक वैज्ञानिक संत अव्वल दर्जाचा वैज्ञानिक दृष्टी असणारा विचारवंत. जनसेवा हीच ईश्वर सेवा समजून संपूर्ण आयुष्य समाज सेवेसाठी धालविणारे थोर साहित्यीक होवून गेले. 'खरे शिक्षण तेच की जे मणूष्याला अधिकाधिक स्वावलंबी बनवील, अधिकाधिक सेवा प्रवृत्त करील'. असा विश्वास राष्ट्रसंताचा होता.

महात्मा फूले यांनी मूला-मूर्लीच्या शिक्षणासाठी शाळा काढून समाजातील अज्ञान नाहीसा करून, त्यांना नविन दृष्टी देण्याचे कार्य केले. त्यासाठी माहात्मा फूल्यांना घराचा त्याग करावा लागला. सर्वसामान्य गोरगरीबाच्यां मुला-मूर्लीना शिकविण्यासाठी घरा-घरात जावून जागृति केली. प्रथम आपल्या पत्ती सावीत्रि बाई यांना शिकविले आणि भारतातील पहिली स्त्री शिक्षीका बनविले. यामागचा उददेश हाच होता की शिक्षणाने गूलामगिरी नष्ट व्हावी, आपण स्वताच्या पायावर उभे राहावे. आपल्याला स्वतंत्र व सूंदरपणे जिवण जगता यावे.

परंतु 'आजच्या कॉलेजमधून बाहेर पडणारा विद्यार्थी स्वावलंबनापासून व सेवावृत्तीपासून कितीतरी दूर गेलेला आहे. बाहेर पडल्यावर स्वातंत्रपणे त्याला काहीच करण्याची हिम्मत नसते. तसे उपयूक्त ज्ञानही त्याजपाशी जवळ जवळ नसतेच आणि निष्क्रिय कथा काढबन्याचे ढिग लिहण्या वाचण्यात मात्र तो प्रविन ज्ञाला आहे, असेच दिसून येते. उत्तम नाकरिक होण्यारेवजी पोझिशन, जिवनदृष्टी ऐवजी उथळपणा, संस्कृती ऐवजी स्वच्छांदवृत्ती व कामाच्या स्फूर्ती ऐवजी आरामाने सूख मिळविण्याची प्रवृत्ती हया गोष्ट बहूदा त्याच्या अंगात वाढीस लागलेल्या दिसतात. हे शिक्षण कितीही उच्च समजले तरी ते जिवनाच्या दृष्टीने कूचकामी नाही का?"'

जिवन-शिक्षण

खरे शिक्षण तेच की जे मणूष्याच्या अंगात अनेक उत्तम गूणाचां व उपयूक्त कला कौषल्याचा विकास करून लाग्या आणि काढण्याची तयारी त्याचा अंगी आणून दर्जेवारी उभारावीला आवश्यक आहे. वास्तविक माणसाला आपली कामे स्वता करता आली पाहीजेत, मणूष्य स्वावलंबी झाला पाहीजे हेच पहीले शिक्षण आहे.

स्वावलंबी मणूष्यच खरी राष्ट्रसेवा करू शकेल. आमचा प्रत्येक विद्यार्थी हा खन्या अर्थात आदर्श नागरीक ठरला पाहीजे. असे आदर्श स्वावलंबन स्वीकारून प्रत्येक विद्यार्थी प्रचार सेवक जर समाजापूढे उभा राहीला तर सगळ्या समाजाला तो दीपवून टाकेल, नवा मार्ग दाखविल.

देशाचे रक्षण करणारा कष्टीक बलवान

राष्ट्रसंत ग्रामगितेमधील 'जिवन-शिक्षण' या अध्यायात सांगतात

'नूसते नको उच्च शिक्षण । हे तो गेले मागील यूगी लपोन ।

आता व्हावा कटिक, बलवान । सूपूत्र भारताचा ॥ ॲ. 19 ओ. 9 ॥'

विद्यार्थी हा फक्त उच्च शिक्षण घेणारा नसावा तर तो श्रम करणारा व वेळ आली तर देशाचे रक्षण करणारा महिलांचे रक्षण करणारा बलवान असावा. कारण विद्यार्थी हा खन्या अर्थाने राष्ट्राची संपत्ती आहे. ह.भ.प. घूसरकर महाराज म्हणतात—'कल का भारत आज की संतान है । खूप करो बच्चोंको विद्या दान है ।'

उद्याचा भारत देश सूजलाम, सूफलाम असा राहील हे आजच्या विद्यार्थावर अवलंबून आहे. या साठी त्याच्यावर योग्य संस्कार करणे आदर्श नागरीक तयार करणे आवश्यक आहे.

'शिक्षणातची जिवनाचे काम । दोन्हीची सांगळ भावी उत्तम ।

चिंता नसावी भोजनासाठी दाम । मांगण्याची मिक्र जैसी ॥ ॲ. 19 ओ. 10 ॥'

शिक्षण घेत असतांनाच विद्यार्थ्याला असे शिक्षण द्यावेत की, तो कोणावरही अवलंबून राहणार नाही. भविष्यात तो स्वतःचे पोट स्वतः भरू शकला पाहिजे जेणेकरून त्याला संसारात सुधा कुठलिही अडचण येणार नाही. त्याला नदी, तलाव, विहरीत सुधा पोहता यायला हवे. वेळप्रसंगाने धावुन इतरांचे तो रक्षण करू शकला पाहिजे. मुलां-मुलीना स्वयंपाक करता यायला पाहिजे, भोजना वाढता यायला पाहिजे असे राष्ट्रसंत प्रस्तूत अध्यायात सांगतात.

सुशिक्षीत-अशिक्षीत मुली

'मुलगी बहु शिकली शाळेमाझारी । परि स्वयंपाक करता नये घरी ।

काय करावी विद्याचातुरी । कामाविण लंगडी ती ॥ ॲ. 19 ओ. 16 ॥'

'अशिक्षीत स्वयंपाक करूनी खाई । सुशिक्षीत चने फाकीत राही ।

दोरास घालता न ये वंधाही । जेथे तेथे पराधीन ॥ ॲ. 19 ओ. 17 ॥'?

राष्ट्रसंत 'जीवन-शिक्षण' या अध्यायात सांगतात की, मुली उच्च शिक्षण घेतात परंतु त्यांना जर स्वयंपाक सुधा करता येत नसेल तर ती विद्या कोणत्या कामाची. स्वयंपाक करून जेवायची वेळ आली तर साधे तिला भोजन तयार करता येत नाही. तर ती चने फुटाणे खाऊन वेळ काढत असते. अशी विद्या कोणत्या कामाची असा प्रश्न केलेला आहे. तर तिच अशिक्षीत मुलगी मात्र स्वयंपाक करून इतरांना भोजन वाढत असते.

शिक्षणाने जिवन सुंदर पद्धतीने जगता यावे :-

'विद्ये अंगी व्हावा विनय । विद्या करी स्वतंत्र निर्भय ।

शिक्षणाने वाढावा निश्चय । जिवन-जय करावया ॥ ॲ. 19 ओ. 20 ॥'

'याच साठी शिक्षण घेणे । की जिवन जगता यावे सुंदरपणे ।

दुबळेपण घेतले आंदणे । की जिवन जगता यावे सुंदरपणे ॥ ॲ. 19 ओ. 21 ॥'

'गावावर आली गुंडाची धाड । विद्यार्थी दारे लावती धडाधड ।

वाडवडिलांच्या अब्रुची धिंड । काय शिक्षण कामाचे ॥ ॲ. 19 ओ. 22 ॥'

'म्हणुनी पाहिजेत बलवान मुले । कुस्ती मलखाम खेळाऱ्यारे भले ।

धडाडीने प्रतिकारार्थ धजले । तरीच शिक्षण उपयोगी ॥ ॲ. 19 ओ. 23 ॥'

जिवनामध्ये यशस्वी होण्यासाठी शिक्षणाने मनुष्य स्वतंत्र आणि निर्भय व्हावा. आपल्या आयुष्य सुंदर पद्धतीने व आनंदाने जगता यावे. मनुष्य शिक्षणाने दुवळा होत असेल तर ते शिक्षण काय कामाचे. प्रसंगी गावावर गुंडाची धाड पडली आणि सुशिक्षीत तरून दारे बंद करीत असतील वडिलधान्यांची अब्रु जात असेल तर ते शिक्षण काय कामाचे असा प्रश्न राष्ट्रसंतानी केला.

म्हणुनच कुस्ती मलकाम खेळाऱ्यारे प्रतिकार करण्यासाठी धावुन जाणाऱ्या विद्यार्थी, तरूणांची आवश्यकता आहे. हे शिक्षण देणे गरजेचे आहे. यालाच खरे शिक्षण म्हणतात.

आजचे कन्या—पुत्र उद्याचे राष्ट्र :—

‘जनसेवेचे प्रमाणपत्र | त्यासी महत्व द्यावे सर्वत्र |

उद्याचे राष्ट्र आजचे कन्या—पुत्र | समजोनी त्यांना सुधारावे || अ.19 ओ.35 ||’

जनसेवा करणारा एखादा मुलगा असेल तर त्याला महत्व देवून त्याची ओळख करावी, त्याचे कर्तुत्व बघावे, त्याला योग्य संस्कार द्यावे कारण आजचे मुल—मुली उद्याचे राष्ट्र व देशाची शक्ती आहे.

आई—वडिलांचे कर्तव्य :—

‘वडिलाने मुलगा नाही शिकविला | तोही पापाचा भागीदार झाला |

जैसे जन्म देणे कर्तव्य त्याला | तैसेची शिक्षण देणे अगत्याचे || अ.19 ओ.42 ||’

‘जन्म देणे काम माता—पित्याचे | शिक्षणाचे काम विद्या गुरुचे |

ते आसक्तीने पुत्रधन देशाचे | बिगडवू नये लाडवोनी || अ.19 ओ.45 ||’

आई—वडिलांचे कर्तव्य आहे आपण मुलांना जन्म दिला तर आपण आपल्या मुलांना शिक्षण देणे सुधा आवश्यक आहे. अन्यथा आई—वडिल पापाचे भागीदार होतात. कारण प्रथम मुल हे आपल्या देशाची संपत्ती आहे. त्यांना लाडवून चुकीच्या मार्गाने जावू देवू नये; हे आई—वडिलांचे कर्तव्य आहे. त्यांना योग्य शिक्षण देण्याचे काम शिक्षकांचे आहे.

शिक्षकांचे आद्य कर्तव्य :—

राष्ट्रसंतानी शिक्षणासंबंधी बोलतांना आपल्या भाषणातून सांगितले, “आजचे विद्यार्थी हे उद्याचे नागरिक आहे म्हणूनच आजच्या शिक्षकांनी काही निश्चित संकल्प करून विद्यार्थ्यांना घडविले पाहिजे. शिक्षक पैशासाठी नोकर आहे. असे न समजाता सेवाकार्य करण्यासाठी शिक्षकी पेशा स्विकारलेला आहे याची जाणीव असू द्यावी.”

आदर्श शिक्षक हा राष्ट्रनिर्माता :—

शिक्षकांनी ‘आपला आदर्श’ आपल्या विद्यार्थ्या समोर ठेवला तर नक्कीच आदर्श विद्यार्थी निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही. असे स्पष्ट मत राष्ट्रसंतानी ग्रामगीतेतून व्यक्त केले आहेत.

‘गुरुजनी ऐसे द्यावेत धडे | अपुला आदर्श ठेवूनी पुढे |

विद्यार्थी तयार होता चहुकडे | राष्ट्र होई देजस्वी ||’

‘ग्रामोन्तीचा पाया शिक्षण | उद्याचे राष्ट्र आजचे संतान |

याचसाठी पाहिजे आदर्श गुरुजन | राष्ट्रनिर्माते ||’

आदर्श (निर्व्यसनी) शिक्षकांची गरज :—

मुलांना लहाणपणी बिडी, सिगारेट, पान—सुपारी, तंबाखु अशी व्यसने लागू देवू नका. असा हितोपदेश करतांना महाराज ग्रामगीतेतील ‘जिवन—शिक्षण’ या अध्यायात सांगतात,

‘कोठेही मुलांना लहाणपणी | व्यसने लागू न द्यावे कोणी |

लागताची घ्यावी झाडणी | शिक्षक पालकांची || अ.19 ओ.52 ||’

‘मुलास म्हणे सदवर्तनी रहा | आपण बिडी पिण्यात वाजवी दहा |

मग उष्णतेने बोलतो पहा | साजरा रेलगाडीपरी || अ.19 ओ.75 ||’

‘पान—तंबाखु खाऊनी आला | प्रवचनी किर्तनी शाळेत बसला |

हसती, श्रोते विद्यार्थी त्याला | व्यसने सोडा बोलता || अ.14 ओ.22 ||’

निर्व्यसनी आदर्श शिक्षकांची ग्रामालाच नाही तर देशाला गरज आहे. जेणेकरून ग्रामोन्ती बरोबरच राष्ट्राची उन्नती होवू शकेल. परंतु आज शिक्षकांनाच शिक्षणाची गरज आहे. असे पुढील ओवीतून लक्षात येते.

‘मुले शिकविण्या ठेवीला मास्तर | त्यानेच केला दुर्घटहार |

शिक्षकाशीच शिक्षणाची जरूरत | ऐसे झाले ||’

शाळा आणि शिक्षण :—

राष्ट्रसंताना त्यांच्या प्रेमीजनांनी विचारले, शाळेची भर-भराट कशाने होईल? या प्रश्नाचे उत्तर असे की, “शाळेची उत्तम भर-भराट ही निवळ रंग-रंगोटीवरच अवलंबून नाही, किंवा मुले जास्त आहेत म्हणूनही नाही, भव्य इमारत मोठया अथवा सुंदर फुलबागेवरही नाही तर मुलांच्या गुणावर, चारित्र्यावर व घरच्या बाहेरच्या माणसांशी त्यांची वागणूक कशी आहे यावर अवलंबून आहे. जेव्हा त्यांच्या गुरुजनांचा आदर्श असेल तरच त्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांत उतरेल. म्हणून खरी भर-भराट तर शिक्षकाच्या वागणूकीतूनच चमकत असते. शिक्षक जितका उत्तम असेल तितकीच चांगली मुले निपजतील. असा मी समजतो.” – तुकड्यादास

‘या कोवळ्या कळयामाजी | लपले ज्ञानेश्वर रविंद्र शिवाजी |
विकसता प्रगटतील समाजी | शेकडो महापूरुष ।। अ.19 ओ.76 ।।’

शिक्षकांनी आपल्या विद्यार्थ्यावर शाळा महाविद्यालयातून ‘जिवन-शिक्षण’ विषयक विचार दिले. त्यांच्यावर योग्य संस्कार केलेत तर नकीच आज सुधा ज्ञानेश्वर, रविंद्र, शिवाजी सारखे संत, महात्मे, थोरपूरुष, पराक्रमी, देशाचे रक्षण करते निर्माण ज्ञाल्याशिवाय राहणार नाही. अर्थात राष्ट्राची उन्नती ज्ञाल्याशिवाय राहणार नाही. असे राष्ट्रसंतानी ग्रामगीतेतील अध्याय 19 ‘जिवन-शिक्षण’ विषयक दृष्टीकोन स्पष्ट केला आहे.

निष्कर्ष

- 1) स्वावलंबी व आदर्श विद्यार्थी निर्माण होईल.
- 2) उत्तम नागरिक निर्माण होवू शकेल.
- 3) स्व-कर्तृत्वावर जिवन जगेल.
- 4) आदर्श शिक्षक निर्माण होईल.
- 5) ग्रामाचा विकास होवू शकेल.
- 6) आत्मसंरक्षक व राष्ट्रसैनिक निर्माण होईल.
- 7) देशाच्या रक्षणासाठी प्राणाची बाजी लावेल.
- 8) ज्ञानेश्वर, रविंद्र, शिवाजी सारखे थोर-पूरुष संत, महात्मे निर्माण होतील.
- 9) देशाचा विकास होईल.

संदर्भ सूची –

- 1) संपादक : स्व. सुदामजी सावरकर, वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, विरचित, ग्रामगीता, डिसेंबर, 2009, गुरुकुंज आश्रम, मोङ्गरी, जि. अमरावती, पृ. क. 173–177.
- 2) लेखक : सुबोध, शिक्षण Just the vision , 30 एप्रिल 2010, श्री गुरुदेव आत्मानुसंधान प्रकाशन मंडळ, टेकडी (अडयाळ), ता. ब्रह्मपूरी, जि. चंद्रपूर पृ. क. 51.
- 3) लेखक : प्रा. रघुनाथ कडवे, डॉ. प्रदीप नाकतोडे, ग्रामविकासाची संजीवनी ग्रामगीता, अमोल प्रकाशन, राहाटे कॉलनी, वर्धा रोड, नागपूर, 9 आक्टो. 2009 पृ. क. 23–24.
- 4) संपादक : प्रा. रघुनाथ कडवे, राष्ट्रसंत समग्र गद्य वाड.मय खंड 7, श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, मोङ्गरी, जि. अमरावती, 30 एप्रिल 2002, पृ. क. 25,26
- 5) संपादक : प्रा. रघुनाथ कडवे, समग्र गद्य वाड.मय खंड 5. श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, मोङ्गरी, जि. अमरावती, 15 ऑगस्ट 2001, पृ. क. 40
- 6) संपादक : प्रा. रघुनाथ कडवे, समग्र गद्य वाड.मय खंड 9. श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, मोङ्गरी, जि. अमरावती, पृ. क. 60
- 7) लेखक : प्रा. राजशेखर सोलापूरे, ग्रामोधाराचे प्रणेते, राष्ट्रसंत तुकडोजी, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, 26 जानेवारी 2010, पृ. क. 54
- 8) संपादक : बाबा मोहोड, राष्ट्रसंताची पत्रे, श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, मोङ्गरी, जि. अमरावती, 30 एप्रिल 2006, पृ. क. 28